

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis

Diependaal, I.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Diependaal, I. M. (2013). Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 1. ‘De roem onzer voorvaderen is de onze niet, tenzij wij hen navolgen’. *Wilhelmina’s dynastieke erfenis*

De jonge man, op wien de keizer steunde, was Willem, de oudste zoon van Wilhelmus den Rijken, graaf van Nassau, een “Protestantsch” vorst. In 1533 geboren, was hij in 1544 de erfgenaam geworden van zijn oom René van Chalon, prins van Oranje (in ’t zuiden van Frankrijk), die vele bezittingen en eene waardigheid in de Nederlanden bezat. De keizer had dit goed gekeurd, mits de jonge prins aan zijn hof in den katholieken godsdienst werd opgevoed. Daardoor misschien is juist Willem van Oranje de verdraagzame vorst geworden, die hij later was en die het aan ieders eigen geweten wilde overlaten, welken godsdienst hij kon en wilde belijden. Karel V, wiens page de prins was, tot hij ridder en zelfstandig man werd, hield veel van hem. Hij was vrolijk, zelfs lichtzinnig als onder de jonge edelen aan het hof niet anders kon, maar tevens was hij schrander en zeer bekwaam, zoodat zijne inzichten en meeningen hoog gewaardeerd werden, terwijl hij in de kunst van het zwijgen – wat niet moet worden verteld – een meester was. Later is de prins bekend geworden onder den naam “den Zwijger”, dien niet iedereen als een eernaam beschouwde, maar waaraan de Nederlanders hooge waarde hechten.¹

De kleine prinses Wilhelmina hield van geschiedenislessen en al helemaal van heroïsche verhalen. Onderwijzer F. Gedeking hield in schriften minutieus bij wat hij het nog geen tien jaar oude kind vertelde. Haar vader was ernstig ziek, maar aan Wilhelmina ging deze misère grotendeels voorbij. Met veel historische platen en voorwerpen werd zij op levendige wijze ingewijd in de lessen van het verleden en voorbereid op een minstens even grote toekomst waarin zij als troonopvolgster haar land moest gaan dienen in de traditie van haar grote voorvaderen. De toekomstige koningin luisterde vooral met interesse naar romantische verhalen over ridders in harnassen en jonkvrouwen. Zij had groot medelijden met mannen die een zwaar harnas moesten dragen, stelde leergierig veel vragen en luisterde met belangstelling naar de verhalen over haar grote voorvader wiens bronzen standbeeld vóór het paleis de wacht hield en symbool stond voor de naam en de eer van de dynastie die het jonge meisje hoog moest gaan houden.

Iedere keer als Wilhelmina met haar moeder terugkwam van een rijtoer door Den Haag stonden drommen mensen verzameld rond het bronzen standbeeld van Willem de Zwijger om met ‘grooten opgewondenheid den kostbare schat, het kind van staat’ toe te juichen. Koningin Emma had in hun ogen een belangrijke taak: haar dochter met een schare aan deskundigen voorbereiden op haar toekomstige ‘grote taak’.²

De vaderlandse geschiedenis vormde een belangrijk onderdeel van het onderwijsplan dat koningin Emma had opgesteld.³ Via geschiedenisonderwijs moest Wilhelmina ‘het Nederlandsche volk in zijn neigingen en ontwikkelingen’ leren begrijpen en ‘Hare verhouding tot dat volk’ goed leren inzien. Koningin Emma zag de vaderlandse geschiedenis als een bijzonder geschikt leermiddel bij de karaktervorming van haar dochter. Nadrukkelijk selecteerde zij aankomende docenten op hun staatkundige en religieuze ideeën en liet hun

¹ Lesmateriaal van koningin Wilhelmina uit 1889. KHA A50-V-7. 3° schrift vaderlandse geschiedenis: ‘Vaderlandsche geschiedenis II’. Les LVI.

² Johan Gram, ‘H.M. Wilhelmina Helena Pauline Maria’, in: *Officieel Gedenkboek van de feestelijke ontvangst en de inhuldiging van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria binnen Amsterdam in 1898* (Amsterdam 1898) 11-38, 11, 14, 38.

³ Diverse leerplannen, veelal opgesteld vóórdat een cursus aanvang nam, zijn bewaard gebleven in het Koninklijk Huisarchief: KHA A50-V-4.

weten dat gezien de aankomende taak haar dochter ‘zoo *onpartijdig* mogelijk’ voorstellingen moest krijgen van wat er op staatkundig en religieus gebied had plaatsgevonden.⁴

Vanaf januari 1889 werd Wilhelmina door onderwijzer Gedeking in een serie privélessen ingewijd in de geschiedenis van haar grote voorvaders en hun relatie met de ontwikkelingen in haar vaderland. Aan het begin van de serie lessen op het niveau van de lagere school werd eerst haar eigen toekomstige positie uiteengezet: een vorst was het beste hoofd van het bestuur van een land omdat hij of zij werd opgeleid met het doel eens te gaan regeren. Maar afkomst verplichtte! ‘Een vorst is ook veel meer verplicht, alles te doen wat in zijn vermogen is voor ’t welzijn des volks: “De roem onzer voorvaders is de onze niet, tenzij wij hen navolgen”.’⁵

Aan het einde van een lange serie lessen, die liep van de Germanen naar de vaak moeilijke perioden onder de Oranjekoningen in de negentiende eeuw, werd de kroonprinses ook het voorbeeld van haar eigen vader voorgehouden. Het was te wensen dat de regering van Willem III nog lang zou duren want er was nog veel te verbeteren in Nederland. De prinses werd daarom ‘zorgvuldig en standvastig opgevoed’ zodat zij ‘voldoende kennis maar vooral een helder hoofd en een warm, edel hart moge verwerven, zodat Nederland eene schoone toekomst tegemoet gaat.’ Onderwijzer Gedeking vertelde Wilhelmina dat haar vader bij zijn inhuldiging een plechtige belofte had afgelegd: ‘ik verbind mij aan een volk, grooter in deugden dan in de uitgestrektheid van zijn grondgebied.’ Volgens de onderwijzer waren in het verleden veel afkeurenswaardige zaken voorgevallen, maar ‘er is ook zeer veel edels en groots in; en de geschiedenis der meeste volken is zoo vol bloed en tranen, dat wij op onze voorvaders trotsch mogen zijn. Maar ook: “de roem onzer vaders is de onze niet, indien wij hen niet navolgen.” Vooral wie tot het Huis van Oranje behoort, heeft zoovele groote voorbeelden, dat het “Noblesse Oblige” (Adeldom legt plichten op) tot ernstige beoefening van al wat goed is moet leiden. De Koning heeft ook eens gezegd: “Een Oranje kan niet te veel voor Nederland doen.” Ten gevolge der geschiedenis zullen er maar weinigen zijn, die dit niet beantwoorden met: “Nederland kan niet genoeg voor Oranje doen.” Waar, door tekortkomingen van beide kanten, tijdelijk de liefde voor ’t Oranjehuis werd uitgedoofd, kwam die later altijd weer boven. Nederland en Oranje moeten één blijven.’⁶

De toekomstige koningin werd daarmee een zware plicht op de smalle, jeugdige schouders gelegd: zij moest de roem van zowel haar voorvaders als de nog levende koning zien te evenaren. Als ‘eene vorstin van Oranje werkzaam’ moest zij gaan ‘streven naar ’t geluk des volks, met wil en krachtheid.’ Juist als grondwettig vorst, met een goed afgebakende weg van wetten, zou zij daarvoor de meeste vrijheid hebben: ‘Hulp verleen, waar die noodig is; flinke ondernemingen helpen tot stand brengen; arbeid aanmoedigen en steunen, voorgaan in alles wat goed en schoon is.’ Dat alles zou, buiten de regeringswerkzaamheden, ‘een welbested leven’ geven.⁷

Dynastieke eer in combinatie met plichten en verantwoordelijkheden van een rechtvaardig regerend vorst stonden centraal in het onderwijs. Gedeking vertelde Wilhelmina een geschiedverhaal waarin de grote daden van de historische Oranjes tot hun recht kwamen, maar ook kritisch werd gekeken naar hun positieve en minder positieve kanten. De lessenreeks werd een verhaal van de Oranjestrijd tegen de ‘onderdrukking der vrijheid van geweten’ en de moeizame oorlogen waarin het vaderland betrokken raakte. Na de ‘Fransche

⁴ KHA A50-V-9: notitie van P.J. Blok, ‘Overzicht van het Onderwijs in de Geschiedenis des Vaderlands aan H.M. de Koningin, 1894-1897’. Eerder had koningin Emma bij Robert Fruin, Bloks voorganger als hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis aan de Leidse universiteit, gevraagd wat Bloks religieuze opvattingen waren. Notitie R. Fruin: KHA A50-V-9.

⁵ KHA A50-V-7. 2^e schrift: ‘1889. Vaderlandsche geschiedenis’. Les VI.

⁶ KHA A50-V-7. 4^e schrift vaderlandse geschiedenis: ‘Vaderlandsche geschiedenis III’. Les CXLVII.

⁷ KHA A50-V-7. 4^e schrift vaderlandse geschiedenis: ‘Vaderlandsche geschiedenis III’. Les CXLVII.

invloed' kwam in 1813 de 'dageraad der vrijheid' toen het volk massaal om 'Oranje boven' vroeg.⁸

Aan de jeugdige Wilhelmina vertelde onderwijzer Gedeking hoe belangrijk de samenhang tussen de terugkomst van de Oranjes in 1813 en de komst van een nieuwe grondwet was geweest: haar overgrootvader had de soevereiniteit en daarmee de hoogste macht binnen Nederland aanvaard op voorwaarde dat er een 'wijze constitutie' zou komen. Dankzij een vraag van de geïnteresseerd luisterende prinses kon Gedeking benadrukken dat 'zulk eene wet een geluk is voor vorst en volk beiden: voor den vorst, opdat hij niets doet, wat als iets goed bedoeld, later tot zijn spijt heel verkeerd zou kunnen blijken; voor het volk, omdat het daarvoor juist weet, wat het kan en moet doen. Dat is noodig, om vrij te zijn; want vrijheid bestaat niet daarin, dat men kan doen wat men wil, maar in 't niet anders willen dan men kan en mag. Ook in huis bestaat eene grondwet, maar ongeschreven; en eene kind, dat zich vrij en gelukkig wil gevoelen, moet juist dat leeren willen, wat het volgens die grondwet mag.' De lange vrede die het land tijdens de regering van haar vader, koning Willem III, had gekend was vooral het resultaat van de Grondwet en zijn langdurige geschiedenis. 'Deze koning, noch iemand anders, heeft de inrichting der landsregering *gemaakt*; zij is door den tijd zoo *geworden, gegroeid*. Er zijn tijden geweest, waarin het heel anders was; en als we nu *geschiedenis* leeren, dan moeten we leeren kennen, hoe het dan in vroegere tijden was en waardoor zo langzamerhand alles is veranderd. Leeren we, wat er *geschied* is met en in ons land alleen, dan heet het *geschiedenis van ons vaderland*, vaderlandsche geschiedenis.'⁹

De cursus was nauwelijks ten einde toen Willem III in december 1890 definitief zijn ogen sloot. Koningin Emma kreeg daarmee voor acht jaar een dubbele taak: namens Wilhelmina de regering waarnemen en tegelijkertijd zorgen dat haar dochtertje op haar achttiende verjaardag klaar was voor het koningschap. Anders dan haar leeftijdgenoten in de hogere standen kreeg de jonge koningin niet alleen een spoedopleiding op HBS-niveau, maar ook van zorgvuldig geselecteerde hoogleraren onderwijs in speciale vakken die haar moesten voorbereiden op het koningschap.¹⁰ Gezien het grote staatsbelang van het koninklijk onderwijs moest een speciaal in het leven geroepen Raad van Voogdij onder meer met alle benoemingen van docenten instemmen.¹¹

De Leidse universiteit was door Willem de Zwijger gesticht en vormde sindsdien een belangrijk opleidingscentrum voor de bestuurlijke elite, waaronder de Oranjes zelf.¹² De leden van de Raad van Voogdij fronsten dan ook de wenkbrauwen bij de benoeming van de universitaire docent voor het geschiedenisonderwijs: niet R. Fruin maar de Utrechtse hoogleraar F.J.L. Krämer werd door koningin Emma voorgedragen. Fruin was in 1860 als eerste benoemd tot hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis in Leiden en had een nieuwe, verzoenende visie op de vaderlandse geschiedenis ontwikkeld. Hierin gaf hij een verklaring voor het negentiende-eeuwse Oranjekoningschap na eeuwen van republikeinse staatsvorm en strijd tussen verschillende bevolkingsgroepen. De constitutionele monarchie was in Fruins geschiedenisverhaal de logische uitkomst van de rol van de Oranjes in de zestiende-eeuwse Nederlandse Opstand. Onder leiding van 'Vader des Vaderlands' Willem van Oranje hadden

⁸ KHA A50-V-4: 'Plan voor den eersten Cursus in Vaderlandsche Geschiedenis'. KHA A50-V-7: 4 schriften vaderlandse geschiedenis.

⁹ KHA A50-V-7. 2^e schrift: '1889. Vaderlandsche geschiedenis'. Les IX. Vgl. de definitie van 'sovereignty' in de *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/entries/sovereignty/>

¹⁰ KHA A50-V-2: overzicht opleiding koningin Wilhelmina. Voor een toegelicht overzicht zie: Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998) 117-131.

¹¹ Artikel 11 Wet op de Voogdij, *Staatsblad* 14 september 1888. VV 16 juli en 12 september 1888.

¹² J.M. Japikse, *Opvoeding van prinsessen en prinses van de huizen Oranje en Oranje-Nassau* (Rotterdam 1947); W. Otterspeer en L. van Poelgeest, *Willem III en de Leidse universiteit* (Leiden 1988) 25-29.

Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit in heden en verleden* (Leiden 2008) 21-44.

de Nederlanders tijdens de ‘Tachtigjarige Oorlog’ het Spaanse juk afgeworpen. Als Republiek der Zeven Verenigde Provinciën was een zelfstandige staat ontstaan die economisch gezien de eerste viool binnen Europa kon gaan spelen tijdens ‘De Gouden Eeuw’. Daarbinnen bestond een eminente rol van de Oranjes als stadhouders. Fruin omschreef de Republiek als een periode van grootheid, maar tevens als een gemiste kans van nog méér grootheid. Bij een beter staatsbestel en meer invloed van de Oranjes was meer mogelijk geweest.¹³

Het was een geschiedenisverhaal met een oorsprongsmythe zoals de koningsgezinde elite graag zag. Bovendien had Fruin prins Alexander, de in 1884 overleden halfbroer van koningin Wilhelmina, persoonlijk onderwezen. Koningin Emma voorzag kennelijk dat haar benoeming op zijn minst bevreemding zou oproepen en riep tijdig de secretaris van de voogdijraad bij zich. Zij vertelde J. Röell dat zij zich er van bewust was dat Fruin grote verdiensten had. Zij wilde graag dat hij in de toekomst de koningin zou gaan onderwijzen in ‘de filosofie der Geschiedenis, in het bijzonder der vaderlandsche’. Wilhelmina was echter nog erg speels. Zij liep niet achter bij leeftijdgenoten, maar was nog te jong om ‘voldoende nut te trekken’ van Fruins onderwijs en het ‘naar behooren te waardeeren’. Na een interne discussie kon de voogdijraad Emma’s standpunt waarderen. Professor Krämer stond als ‘mensch en als docent’ gunstig bekend en had bovendien als voormalig gymnasiumdocent ervaring in het geven van onderwijs aan meisjes van Wilhelmina’s leeftijd.¹⁴

Secretaris Röell ging Fruin zelf vertellen wat er gebeurd was. Trots noteerde Fruin voor zichzelf dat er weliswaar binnen de voogdijraad geen bezwaar was geweest tegen zijn Utrechtse collega, ‘maar dat *ik* de aangewezen man zou zijn geweest’. Koningin Emma zou dit gevoel gedeeld hebben en zij zou hem nog aanspreken om de ‘wijsbegeerte der geschiedenis met de K. te behandelen’. Röell had de koningin-regentes daarbij geïmiteerd: koningin Emma had gesproken over ‘waisbegeerte’.¹⁵

Fruin was dan ook niet verbaasd toen hij in 1894 bezoek kreeg van de particulier secretaris van koningin Emma, S.M.S. de Ranitz. Fruin liet zich echter niet zo gemakkelijk vangen. De Ranitz vertelde hem dat de regentes voor de koningin ‘de best aangeschreven hoogleeraar in elk vak’ wenste, maar deze stroop was verspild aan Fruin. De Leidse kamergeleerde had helemaal geen zin om afwisselend binnen het Loo, op paleis Soestdijk en in Den Haag te gaan lesgeven. De Ranitz moest gaan rapporteren aan koningin Emma dat Fruin ‘zeer beslist’ in zijn antwoord was geweest. Schriftelijk berichtte De Ranitz tot zijn ‘leedwezen’ dat ‘hoewel de Heer Fruin in hoge mate gevoelig was voor de eer welke hem door Uwer Majesteits keuze ten deel viel’, hij er niet in geslaagd was om Fruin te overtuigen. De Leidse leermeester zag zichzelf als gevolg van zijn ‘hooge leeftijd’ niet in staat om ‘aan de oproeping van Uwe Majesteit gevolg te geven’. Om dezelfde reden had Fruin ook geweigerd om zich kandidaat te stellen voor de Eerste Kamer. Krämer was bovendien in staat om goed onderwijs te geven in de vaderlandse geschiedenis: ‘zeker even goed als hij zelf’.¹⁶

Koningin Emma liet het daar echter niet bij zitten en riep de recalcitrante Fruin op voor een audiëntie op 25 juli 1894. De weinig reislustige Fruin moest naar paleis Soestdijk afreizen om aan deze eer te voldoen. Fruin kreeg echter alles behalve spijt want de koningin was zeer openhartig tegen hem. Uitgebreid vertelde zij hem dat zij weinig zag in Fruins voorstel om Krämer na algemene geschiedenis ook de lessen in de vaderlandse geschiedenis

¹³ Vele aspecten van Fruins persoonlijkheid en werk zijn behandeld in: Jo Tollebeek, *De toga van Fruin* (Amsterdam 1990) 15-67; diverse artikelen in: Herman Paul en Henk te Velde (red.), *Het vaderlandse verleden. Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2010). S. Groenveld, *Regeren in de Republiek* (afscheidsrede Universiteit Leiden) 4-7.

¹⁴ KHA A50-XIVa-1: notulenboek, vergadering van 18 december 1893.

¹⁵ KHA A50-V-9: notitie R. Fruin.

¹⁶ KHA A50-V-9: notitie R. Fruin. KHA A50-V-3: S.M.S. de Ranitz aan regentes Emma, 30 juni 1894. Vgl. brief van R. Fruin aan Th.A. Fruin, 1 oktober 1894. Gepubliceerd in: *Correspondentie van Robert Fruin, 1845-1899. Uitgegeven door dr. H.J. Smit en dr. W.J. Wieringa* (Groningen 1957) 451.

te laten geven. Zij wilde namelijk graag meerdere docenten opdat haar dochtertje meerdere visies op de geschiedenis zou horen. ‘Ik behoef u niet te zeggen dat de kring, waarin wij hier leven, een gesloten kring is, waarin begrippen, die elders gangbaar zijn, moeilijk doordringen, en de meeningen, die wij koesteren, weinig tegenspraak ontmoeten. Dat kan om eens niet anders. Maar daarom is het wenschelijk dat zulk een eenzijdigheid bij het onderwijs wordt vermeden, en dat over de geschiedenis althans verschillende opvattingen en inzichten worden gevormd. Het heeft mij dan ook zeer gespeten dat u het onderwijs niet op u hebt durven nemen, het ware mij een grote teleurstelling.’

Fruin twijfelde even na deze vriendelijke mededeling die zonder een zweem van verwijt werd uitgesproken, maar bleef bij zijn standpunt: tien jaar eerder zou hij de onderwijsopdracht als een grote eer aanvaard hebben, maar in het belang van de koningin moest hij plaatsmaken voor jongeren. Koningin Emma incasseerde deze afwijzing en nam de gelegenheid om met Fruin van gedachten te wisselen over wat goed was voor de jonge koningin. ‘Zij had zoo weinigen in haar omgeving, zei zij, die zij raadplegen kon.’ De regentes vertelde Fruin dat zij regelmatig Krämers lessen bijwoonde en daarom zelf kon zien dat Wilhelmina intelligent was. Haar belangstelling was echter niet altijd even groot. Zij luisterde aandachtig naar politieke zaken, probeerde zich de historische toedracht voor ogen te halen en prentte ze in haar geheugen. Zij betrok echter te veel zaken op zichzelf. ‘Zij vraagt zich telkens af: hoe zou ik hebben moeten handelen als *ik* in dat geval had verkeerd. En uit dat oogpunt beoordeelt zij de handelende personen en spreekt dat oordeel ook uit. De heer Krämer liet haar dat erg doen, maar als hij haar oordeel onjuist vindt, laat hij haar zien dat zij niet gelet heeft op hetgeen aan den anderen kant in aanmerking behoort te komen. Dat is juist wat ik verlang.’

Lange tijd spraken de regentes en Fruin vervolgens over tal van onderwerpen. Achteraf kon Fruin het zich niet allemaal meer herinneren, maar hij bleef achter met een zeer positieve indruk van koningin Emma. Ze sprak rad – ‘meestal Hollandsch; een enkele maal kon zij het rechte woord voor haar gedachte niet vinden en sprak dan een paar zinnen in het duitsch, maar meer ook niet’ – over haar plannen. De regentes stond in Fruins ogen een methodische vorm van onderwijs voor die eerder aansloot bij de Duitse dan de Nederlandse smaak. Zij had bijvoorbeeld precies nagedacht hoeveel onderwerpen in welk tijdbestek behandeld moesten worden en was streng in het dagelijkse tijdschema. ‘Geen hersenspanning langer dan drie kwartier, “dan moet zij er uit in de lucht, of zij wil of niet.”’

Na een lang gesprek stond koningin Emma eindelijk op en dankte Fruin dat hij gekomen was. ‘Zij reikte de hand en ik nam eerbiedig mijn afscheid, vol bewondering voor zoo goed inzicht en zoo veel zorg. Blijkbaar geen zweem van zelfzuchtige bedoeling, geen gedachten aan haar eigen positie in den lande, als de dochter meerderjarig zal wezen. Alleen zorg dat de dochter voor haar moeilijke taak berekend zal zijn, als het tijd is, en dat deze dan ten toestand van land en volk zoo zal vinden dat het regeeren niet al te zwaar vallen zal.’¹⁷

Twee verschillende geschiedenisbeelden

Geïnspireerd door de ideeën van Robert Fruin kreeg de jeugdige Wilhelmina van onderwijzer Gedeking in 1889 een lovend beeld van haar verre voorvader Willem de Zwijger voorgespiegeld: schrandere, bekwaam, gewaardeerd om zijn inzichten. In zijn jonge jaren was hij lichtzinnig geweest aan het praalrijke hof van keizer Karel V, maar hij was uitgegroeid tot een wijs en verdraagzaam vorst.¹⁸ ‘Vader Willem’ was in Fruins visie een goedaardige, kalme

¹⁷ KHA A50-V-9: notitie R. Fruin.

¹⁸ KHA A50-V-7. 3^e schrift vaderlandse geschiedenis: ‘Vaderlandsche geschiedenis II’. Les LVI. Zie het citaat waarmee het hoofdstuk begint.

en wijze man die op heroïsche wijze zijn eigen belangen ondergeschikt had gemaakt aan het belang van Nederland.¹⁹

Deze verheerlijkte visie op Willem de Zwijger kleurde niet alleen het onderwijs van de jonge koningin Wilhelmina, maar ook dat van de tijdgenoten. In de negentiende eeuw was een romantisch nationalisme op gang gekomen met een vernieuwde historische belangstelling voor de persoon van Willem van Zwijger. Het Oranjestadhouderschap werd door de tijdgenoten gezien als ‘den grondlegger van Neerlands vrijheid’.²⁰

Koningin Wilhelmina werd daarom opgevoed in de gedachte dat haar roemrijke voorvaders heroïsche voorvechters waren voor religieuze vrijheden en de vrijheid van Nederland tegen vreemde overheersers. Met veel gevoel voor drama doceerde Gedeking de jeugdige Wilhelmina een geschiedenisverhaal waarin de Oranjehelden centraal stonden. Vooral de persoon van stadhouder Willem III, die werd uitgenodigd om koning van Engeland te worden, kon op veel waardering rekenen. Levenslang zou Wilhelmina er een interesse voor deze voorvechter van politieke en religieuze vrijheden op na houden.²¹ Minder roemrijke stadhouders als Willem IV en V kregen een tikkeltje minder aandacht. Het was echter een verhaal met kritische kanttekeningen die haar vleiende tijdgenoten soms achterwege lieten in hagiografische geschriften rond haar formele inhuldiging als koningin in 1898.²²

In de moderne geschiedopvatting is Willem de Zwijger van zijn symbolische troon gestoten. Hij is niet langer de heroïsche Vader des Vaderlands die ten koste van zijn zelfbelang opkwam voor de vrijheden van ‘zijn volk’, maar wordt gezien als rebellenleider in een ingewikkeld conflict waarin een strijd van de adel en zelfstandige stadsbesturen tegen de centralisatiepolitiek van de landsheer samenkwam met een geloofsstrijd. Ook de vanzelfsprekendheid van Wilhelmina’s koningschap is daarmee op losse schroeven komen te staan: de vorming van Wilhelmina’s ‘vaderland’ had niet zo zeer te maken met een oorlog tegen een in Spanje wonende koning die zich als tiran gedroeg, als wel met de strijd van Willem van Oranje en zijn adellijke bondgenoten tegen een centralisatiepolitiek van een landsheer die tot voor kort zijn residentie in Brussel had. In moderne ogen diende Willem de Zwijger zowel zijn persoonlijk als een algemeen belang: belangen van de eigen dynastie en strijd voor politieke en religieuze vrijheden kwamen samen in een gecompliceerde burgeroorlog. Willem de Zwijger is daarmee niet zozeer de grondlegger van de Nederlandse natie als wel van een Duits grafelijk geslacht dat de Franse prinsentitel van Oranje verwierf. Op grond van deze titel en als gevolg van persoonlijke kwaliteiten werd Willem de Zwijger stadhouder in diverse gewesten en leider van adellijke rebellen op het moment dat er belangrijke keuzes gemaakt moesten worden binnen het verzet tegen een centralisatiepolitiek die een religieus-politieke dimensie kreeg.

Willem de Zwijger kwam in de politieke voorhoedepositie terecht en decennialang wisten zijn nakomelingen hun positie te verbeteren. De dynastie Oranje-Nassau werd op termijn in sociale zin de gelijkwaardige van internationale dynastieën zonder dat zij de hoogste politieke autoriteit had verworven. De politieke autoriteit, de soevereiniteit, verkregen de Oranjes pas in 1813 op het moment dat het ‘stadhouderschap’ al veel eerder inhoudelijk van betekenis veranderd was en de Oranjes een semimonarchale positie binnen een

¹⁹ Robert Fruin, *Opstellen over Willem van Oranje. Ingeleid door J.W. Smit* (Utrecht/Antwerpen 1960) 140, 145.

²⁰ F. de Bas, ‘Rex et Regina’, in: *Officieel Gedenboek van de feestelijke ontvangst en de inhuldiging van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria binnen Amsterdam in 1898* (Amsterdam 1898) 41-100, alwaar 41-45. Vgl. Marten Loonstra, *Koninklijk Zilver* (Zwolle 2002) 56-57: inscriptie op en achtergrondgeschiedenis van een zilveren beeldje dat aan Willem III in 1887 werd aangeboden.

²¹ Vgl. *Om reden van discretie. Herinnering aan C. Barones van Wassenaer van Catwijck-Barones van Boetzelaer. Bewerkt en ingeleid door R.W.A.M. Cleverens* (Middelburg 1999) 96.

²² Vgl. de aantekeningen zoals bewaard gebleven in KHA A50-V-7 met de bijdragen van diverse auteurs aan: *Officieel Gedenboek van de feestelijke ontvangst en de inhuldiging van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria binnen Amsterdam in 1898* en *Haegsch Jaerboekje voor 1899* (Den Haag 1898).

republikeins staatsbestel hadden verworven. Deze positie was mede het gevolg van hun dynastieke politiek. De inzichten van de moderne geschiedschrijving maken duidelijk dat Wilhelmina werd opgevoed met een beeld van de Nederlandse geschiedenis dat inmiddels als achterhaald wordt beschouwd. Deze moderne geschiedschrijving geeft echter wel de verklarende sleutel voor Wilhelmina's sterk dynastiek gekleurde opleiding. De moderne opvattingen maken duidelijk dat er eeuwenlang een strijd tussen bevolkingsgroepen bestond die doorliep in de negentiende eeuw. Koningin Emma liet impliciet aan Robert Fruin weten dat zij zich daarvan bewust was. Zij wilde daarom haar dochttertje meerdere opvattingen voorleggen zodat zij zich boven de partijen kon verheffen. Fruin gaf haar daarvoor alle lof. Halverwege het gevoerde gesprek had hij niet kunnen nalaten om Emma mede te delen dat het Nederlandse volk haar wel weer 'zeer erkentelijk mocht zijn voor de uitnemende zorg waarmee zij de Koningin grootbracht'.²³

Willem de Zwijger: grondlegger van de dynastie Oranje-Nassau

De eenheid van de Nederlanden begon vorm te krijgen nadat Filips de Stoute (1342-1404) van zijn vader, de Franse koning, het leengebied Bourgondië kreeg als beloning voor getoonde moed in oorlogstijd. De ambitieuze hertog vestigde echter los van de Franse kroon een persoonlijk regime met een eigen staatsapparaat. Hij zette een lijn uit die door zijn opvolgers werd gevolgd: andere gebieden kwamen in bezit via huwelijkspolitiek of het uitkopen van rivalen onder druk van militair vertoon maar zonder geweld. Met meer en minder succes probeerden de Bourgondiërs de verzamelde gebieden tot een eenheid te brengen door onder meer de rechtspraak en belastingen te centraliseren en een eenheidsmunt in te voeren. De Bourgondische hertogen lieten zich daarbij ondersteunen door geschoolde functionarissen die de laatste inzichten in de praktijk uitprobeerden.²⁴

Karel V (1500-1558) erfde niet alleen de Bourgondische gebieden waaronder inmiddels de Nederlanden vielen, maar ook de Spaanse gebieden en Oostenrijk. Hij had vele kilometers aan territoriale grenzen te verdedigen en was daarom vrijwel zonder onderbreking in oorlog. De financiële rekening daarvoor werd deels bij de standenvergaderingen van de relatief rijke gebieden in Nederlanden gelegd. De inwoners reageerden bovendien weerspanning op Karels adviseurs die uit 'vreemde gebieden' kwamen: ze wilden niet geregeerd worden door 'buitenlanders'. Karel V had daarom twijfels bij de opvolging door zijn zoon Filips, die in Spanje was opgegroeid en waarschijnlijk niet Brussel als zijn vaste residentie zou kiezen. Na moeizame overwegingen besloot Karel om de Nederlanden toch aan Filips na te laten en wist hij hem binnen alle provincies als zijn erfgenaam geaccepteerd te krijgen.²⁵

Filips II bleek echter niet de tactische leider te zijn die zijn vader nog was geweest. Waar Karel nog zo verstandig was geweest om Nederlanders te benoemen op cruciale posities binnen het uitdijende centralistische apparaat, benoemde hij ook hoge gezagsdragers uit internationale kringen buiten de feodale elite in de Nederlanden. Filips II was in Spanje toen het sluimerende conflict uitbrak: de weerstand van de standen tegen een afwezig 'tirannieke' vorst ging zich vermengen met een conflict om het geloof.²⁶

²³ KHA A50-V-9.

²⁴ Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid, 1384-1530*, passim.

²⁵ Wim Blockmans, *Emperor Charles V, 1500-1558* (Londen 2002) 25-46. Geoffrey Parker, *The Grand Strategy of Philip II* (New Haven 1998) 115-146. Geoffrey Parker, 'The Political World of Charles V', in: H. Soly (red.), *Charles V 1500-1558* (Antwerp 1999) 194-204.

²⁶ Olaf Mörke, *Willem van Oranje (1533-1584). Vorst en 'vader' van de Republiek* (Amsterdam 2010) 34-41. Anton van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden (1555-1609)* (Utrecht 1995). Jonathan Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 2001) 61-198.

Mede als gevolg van zijn prinsentitel werd Willem van Oranje leider van het adellijk verzet binnen dit conflict. Hij was de oudste zoon van de graaf van Nassau in Duitsland: een oud en aanzienlijk geslacht dat zonder landheer zelfstandig het grondgebied van Nassau kon besturen. In de praktijk was Nassau echter geografisch gezien te klein om veel inhoud te geven aan de soevereine rechten. Noodgedwongen stelden de graven zich daarom in dienst van hogere heren. Zij erfden echter van de kinderloze René van Chalon de prinsentitel en soevereine rechten van het Franse vorstendom Orange. De nog jeugdige Willem werd aan het hof van Karel V in Brussel geplaatst waar hij binnen de kosmopolitische Bourgondisch-Habsburgse hofwereld met hoge adellijke geslachten een verdere vorming kreeg die in schril contrast stond met zijn eenvoudige afkomst.²⁷

Willem van Oranje vond snel zijn weg aan het Brusselse hof en maakte carrière in het leger. Als titulair de belangrijkste edelman kreeg hij automatisch hoge functies, maar ook zijn persoonlijkheid droeg bij aan een natuurlijk leiderschap. De eenvoudige graaf werd aan het Brusselse hof getransformeerd tot de beschaafde Willem van Oranje, wiens naam in heel Europa stond voor alles wat elegant, hoofs en diplomatiek was. Hij was aan het keizerlijke hof opgegroeid tot een jonge man die zijn ware gevoelens verborg en in gezelschap charmant, levendig en onderhoudend in de conversatie was. Scherpe waarnemers vonden hem trots, zelfbeheerst, gevoelig en lichtgeraakt, maar bedreven in het verbergen van zijn gevoeligheid. Hij was beleefd en had eerbied voor de gevoelens van anderen. Tegelijkertijd was hij populair bij de massa omdat hij nooit hooghartig was. De keerzijde was dat hij voor individuen onverdraagzaam, ijdel en behaagziek overkwam. Zijn gewone plooibaarheid kon hij bovendien plotseling inruilen voor een ongekende koppigheid en vasthoudendheid. De prins onderscheidde zich van zijn standgenoten als een pragmatisch en tactvol politicus die, in het bezit van een uitstekend geheugen en scherp verstand, koel berekenend te werk ging.²⁸

De prins van Oranje sloot om dynastieke en financiële redenen een tweede huwelijk met de dochter van de keurvorst van Saksen, één van de machtigste en rijkste vorsten in Duitsland. De gezamenlijke keurvorsten hadden de eer om als een vorstencollege de keizer van het Heilige Roomse Rijk te kiezen. Traditiegetrouw werd doorgaans een lid van de Habsburgse dynastie, met een hoofdzetel in Oostenrijk, gekozen.²⁹ Willem van Oranje trouwde daarmee in een vorstelijke dynastie die zijn eigen meester, Karel V, formeel aangewezen had als ‘eerste onder de gelijken’ van de toonaangevende Duitse vorsten. Na zijn huwelijk mat hij zich dan ook een hoogadellijke presentatie aan als *grand seigneur* die nauwelijks achterbleef bij die van koningen.³⁰ Gestaag wist Willem van Oranje carrière te maken. Hij kreeg het stadhouderschap van Holland, Zeeland en Utrecht en werd daarmee de formele plaatsvervanger van Filips II in deze gewesten. Op het moment dat Holland een leidende rol ging spelen in de oppositie tegen deze koning moest Willem van Oranje kiezen tussen de landsheer aan wie hij de eed van trouw had afgelegd en het leiderschap van de oppositie.³¹

²⁷ Mörke, *Willem van Oranje*, 17-64. De geschiedenis van het Huis Nassau voor de Nederlandse Opstand is uitgebreid beschreven in: N. Japikse, *De Geschiedenis van het Huis van Oranje-Nassau I* (Den Haag 1937) 11-73.

²⁸ C.V. Wedgwood, *Willem de Zwijger. Vader des Vaderlands* (Amsterdam 1979) 10-15. K.W. Swart, ‘Willem van Oranje. Mythe en werkelijkheid’, in: D.E.H. de Boer, *Aspecten van de historische biografie* (Kampen 1992) 90-99.

²⁹ Christopher Clark, *Iron Kingdom. The Rise and Downfall of Prussia 1600-1947* (Londen 2006) 4-5.

³⁰ Marie-Ange Delen, *Hof en hofcultuur rond Willem van Oranje (1533-1584)* (Academisch proefschrift Leiden 2001) 61-82. Mörke, *Willem van Oranje*, 75-76.

³¹ Voor de motieven van Willem de Zwijger zie: S. Groenveld, ‘Ter inleiding: Willem van Oranje. Een hoog edelman in opstand’, *Spiegel Historiael* 19, april 1984, 158-162; een speciale editie van *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 99; Mörke, *Willem van Oranje*, 139-147.

Rijkelijk laat koos Willem van Oranje voor de oppositie. Hij nam de wapenen op nadat hij ervan beschuldigd was de aanstoker te zijn van de onlusten in de Nederlanden. In opdracht van Filips II werd Oranjes oudste zoon Filips Willem in gevangenschap genomen terwijl de prinselijke bezittingen in beslag werden genomen. Ten diepste gekrenkt in zijn eer en reputatie verklaarde de prins dat hij gedwongen werd zijn toevlucht te nemen tot de wapens: hij kon niet trouw zijn aan een landsheer die de rechten van het volk met voeten had getreden.³² De prins wees het monarchale gezag niet af, maar weigerde te voldoen aan de onredelijke eisen van een vorst. Ook in het Plakkaat van Verlatinghe van 26 juli 1581, de politieke basis van de definitieve breuk van de opstandige Staten met Filips II, werd deze principiële opstelling verdedigd. De standenvergaderingen binnen de gewesten in de Nederlanden, de 'Staten', besloten eenzijdig de rechten van de vorst te laten vervallen. Het monarchaal principe bleef onaangetast, maar een oude contractleer werd in een nieuw jasje gestoken: het volk was bevoegd om een koning af te zetten indien hij een tiran bleek te zijn en hem te vervangen door een andere vorst. Het politieke probleem in 1581 was alleen dat de opstandige Staten geen alternatief soeverein vorst hadden.³³

De opstandelingen zaten daarom in een lastig parket: de zetel van soeverein vorst was vacant, maar geen enkele buitenlandse bondgenoot was bereid deze te bezetten of te laten bezetten door een vertrouwing. Bovendien ontbeerden de opstandelingen afdoende financiële middelen voor een gewapende strijd. Tegelijkertijd hadden zij het genoeg gemaakt om zelf beslissingen te nemen en zij waren daarom niet bereid om alle soevereine beslissingsrechten uit handen te geven. Men zocht in feite een rijke vorst die veel gaf, maar weinig terugvroeg; een vorst die het risico wilde nemen dat het eigen land door een rancuneuze Filips II de oorlog werd verklaard.³⁴

De strategisch denkende Britse vorstin Elizabeth I was deze vorst niet, maar ondanks tweespalt in haar politieke raad was zij wel bereid de opstandelingen een eindje op weg te helpen met financiële en militaire steun. Samenwerking tussen de door haar gesteunde leiders en de rebellen in de Nederlanden liep echter uit op grote conflicten in de persoonlijke en zakelijke sfeer. De Franse hertog van Anjou, afgepoeierd door Elizabeth als ongewenste huwelijkskandidaat, bleek vooral de lusten en niet de lasten van een vorstelijke positie te ambiëren.³⁵ Ook de samenwerking met de Engelse graaf van Leicester was gedoemd te mislukken. Hij nam op eigen verantwoordelijkheid een serie ongelukkig beslissingen en kwam daarmee rechtstreeks tegenover de bestuurders van het gewest Holland te staan. In het nauw gedreven na het uitblijven van militaire overwinningen probeerde Leicester een aantal Hollandse steden met zijn troepen te bezetten maar kreeg geen steun van de bevolking.³⁶

Na deze slechte ervaringen besloten de opstandelingen niet meer bij buitenlandse vorstenhuizen te gaan leuren, maar de soevereiniteit definitief in eigen hand te houden. De Statencolleges van de afzonderlijke gewesten namen de waardigheid op zich die zij vroeger

³² Swart, 'Willem van Oranje. Mythe en werkelijkheid'. De prins heeft zijn keuze verdedigd in zijn 'Apologie'. Zie: A. Alberts (red.), *Apologie of Verantwoording van de prins van Oranje, 1581. Gevolgd door het Plakkaat van Verlating, 1581* (Nieuwkoop 1980). Swart, 'Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?' Vgl. Mörke, *Willem van Oranje*, 145, 167-170, 240-244.

³³ Mörke, *Willem van Oranje*, 243-244. *Plakkaat van Verlatinge. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door M.E.H.N. Mout* (Groningen 2006) 10-12, 25-31.

³⁴ K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag 1994) 208-231. Herbert Rowen, *The Princes of Orange. The Stadholders in the Dutch Republic* (Cambridge 1988) 10-31. S. Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg e.a., *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650)* (Zutphen 2008) 115-116.

³⁵ S. Groenveld, *De Tachtigjarige Oorlog*, 120-123. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand*, 208-231. Wallace MacCaffrey, *Elizabeth I* (Londen 1994) 147-163. Anne Somerset, *Elizabeth I* (Londen 1997) 366-372, 384-402.

³⁶ S. Groenveld, *De Tachtigjarige Oorlog*, 123-127. MacCaffrey, *Elizabeth I*, 183-231. Somerset, *Elizabeth I*, 517-540.

hadden verleend aan een graaf of hertog. Zij waren voortaan zélf de ‘hertog van Gelre’ of de ‘graaf van Holland’. Het was een uniek verschijnsel dat te abstract was om door iedereen begrepen te worden. In de praktijk was daarom een belangrijke rol voor de prinsen van Oranje weggelegd. Als stadhouders waren zij dienaren van de Staten, die samenkwamen in de Staten-Generaal, die hen hadden aangesteld. In werkelijkheid groeide hun positie uit tot semimonarchale proporties. Met hun prinselijke hof vol vorstelijke luister en dankzij een huwelijkspolitiek verbonden met de grote Europese vorstenhuizen konden de Oranjestadhouders binnen de Europese diplomatieke betrekkingen een rol spelen die niet was weggelegd voor de Statenvergaderingen.³⁷ In 1629 beschreven de Staten-Generaal stadhouder Frederik Hendrik veelzeggend als ‘d’aensienlijkste personagie deser regeringe’.³⁸

De Stadhoudersrepubliek

De stadhouders uit het huis van Oranje konden bovendien een belangrijke rol binnen het staatsbestel in de Nederlanden gaan spelen en er een semimonarchale positie gaan innemen omdat zij de functie konden aanpassen aan hun persoon. In de Bourgondische en Habsburgse periode was de stadhouder de plaatsvervanger van de landsheer en mocht in zijn naam regeren. Aangezien de gewesten in 1581 dringend verlegen zaten om leiding werd de stadhouder niet samen met de landsheer afgezet. Juridisch gezien ‘verhieven’ de Staten van Holland Willem van Oranje daarom niet tot stadhouder, maar ‘erkenden’ hem slechts in die functie. De consequentie was dat de eerste Oranjestadhouder niet de dienaar maar ook niet de meester van de Staten van Holland was. Het was een samenwerking van twee partijen die van elkaar afhankelijk waren: Oranje zorgde voor de wapens, Holland voor de financiën. De overige gewesten volgden in deze rolverdeling.

Willem de Zwijger gaf met zijn persoonlijke kwaliteiten invulling aan de vage functie van stadhouder door meerdere functies in één persoon te verenigen en gaf het uitgebouwde ‘stadhouderschap’ door aan zijn opvolgers. Hij was formeel stadhouder van verschillende provincies, was feitelijk het algemeen staatshoofd van de gewesten die zich verenigd hadden in de Unie van Utrecht (1579) en voerde het bevel over leger en vloot. Willem van Oranje gedroeg zich niet als een vorst, maar had als vooraanstaand edelman wel een hofhouding die bij zijn hoogadelijke stand paste. Zijn opvolgers waren wél door de Staten aangesteld en waren daarom in juridische zin hun dienaren. Zij hadden ook andere persoonlijkheden, kwaliteiten en prioriteiten. Op informele wijze moesten zij persoon voor persoon hun politieke positie consolideren en vooral aanpassen aan de gebeurtenissen die op hen afkwamen.³⁹

De directe opvolgers van Willem de Zwijger, de prinsen Maurits en Frederik Hendrik, waren stadhouder in oorlogstijd en daarom als militair leider van groot belang. Graaf Maurits van Nassau (1567-1625) kreeg dankzij Johan van Oldenbarnevelt, de man die de Republiek staatkundig opbouwde, kansen en bewees dat hij in militair opzicht méér kon dan zijn vader. Vanaf jonge leeftijd bekwaamde hij zich in de wiskunde en door studie van Romeinse veldheren diepte hij militaire technieken op die de krijgsoversten van de zestiende eeuw niet

³⁷ S. Groenveld, ‘De Vrede van Munster’, in: Jacques Dane (red.), *De Vrede van Munster. Feit en verbeelding* (Zwolle 1998) 10-43, alwaar 24-25. Rowen, *The Princes of Orange*, 35. Coen Wilders, ‘Toegang tot Oranje. Culturele en politieke netwerken rond het 16de en 17de-eeuwse prinselijke hof’, *Jaarboek Oranje-Nassau 2009-2010 - Toegang tot Oranje*, 6-7.

³⁸ S. Groenveld, ‘Frederik Hendrik en zijn entourage. Een politieke levensschets’, in: Peter van der Ploeg en Carola Vermeeren, *Vorstelijk Verzameld* (Zwolle 1997) 18-33, alwaar 24.

³⁹ Rowen, *The Princes of Orange*, 1-55. Herbert Rowen, ‘Neither Fish nor Fowl. The Stadholderare in the Dutch Republic’, in: Herbert Rowen & Andrew Lossky, *Political Ideas & Institutions in the Dutch Republic* (Los Angeles 1985) 3-7. A.Th. van Deursen, ‘Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780’, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5 (Haarlem 1980) 350-387.

meer beheersten. Maurits was een hartstochtelijk militair die binnen het leger geliefd was door zijn mildheid, menselijkheid en verdraagzaamheid. De tactiek van Maurits was er op gericht veldslagen te vermijden in plaats van ze te winnen. Even goed wist hij een serie militaire overwinningen te behalen die de grenzen van de Republiek vastlegden. Maurits werd internationaal de meest bewonderde militaire leider van zijn tijd en hij wist daarmee het prestige van zijn dynastie te vergroten. Zijn zusters konden daardoor goede huwelijken sluiten met Duitse graven en Franse hertogen. Terwijl de Staten van Holland met Van Oldenbarnevelt aan het hoofd de binnenlandse beslissingen namen, werd Maurits de spilfiguur bij ceremoniële aangelegenheden en diplomatieke betrekkingen. In het buitenland ontstond daardoor het onvermijdelijke beeld dat de hoogadellijke Maurits een, zo niet dé, leidende figuur in de ontwikkeling van het staatsbestel was.⁴⁰

Anders dan de hoekige Maurits was zijn halfbroer en opvolger Frederik Hendrik een behendig politicus. Hij stelde zich beschaafd, beminnelijk, voorzichtig en weloverwogen op. De prins handelde bescheiden als dienaar van de Staten en drong zich niet op. Hij was meester van het beïnvloedingsgedrag en bleef altijd binnen de contouren van het bestel van de Republiek opereren. Indirect bouwde hij het stadhouderschap echter uit tot een semimonarchale positie. Zijn schaarse benoemingsrechten gebruikte hij om politieke vrienden in het zadel te helpen, terwijl hij vooral via informele processen invloed op de werkwijze van de Staten-Generaal wist te krijgen. Met zijn innemend gedrag, militaire successen, groeiende cliëntèle en zijn verstandig geachte adviezen was hij al een spil binnen de Republiek voordat deze formeel gesticht werd met de Vrede van Münster (1648).

Tegelijkertijd werd gezorgd voor een hofleven en een huwelijkspolitiek van vorstelijke allure. Frederik Hendrik en Amalia van Solms bezaten meerdere paleizen en kochten nieuwe aan. Elk jaar was wel ergens een project gaande dat een vorstelijke status moest creëren.⁴¹ Voor veel kinderen werd een vorstelijke buitenlandse partner in de wacht gesleept. Dankzij de sluimerende burgeroorlog in Engeland werd voor de oudste zoon de hoofdprijs binnengehaald. Koning Charles I zag zijn troon wankelen en zette daarom eerdere bezwaren opzij om zijn oudste dochter onder haar niveau van vorstelijk prestige uit te huwelijken: de prins van Oranje kon zorgen voor financiële en wellicht militaire steun. De hoge vorstelijke status en erkenning van de Oranjes waren voor de diplomatieke betrekkingen van de prille Republiek een uitkomst. Een ambassadeur diende ontvangen te worden met de egards van zijn opdrachtgever, een staatshoofd, maar de Staten-Generaal hadden niet de praktische mogelijkheden om een diplomatiek ceremonieel in het leven te roepen dat een rechtstreekse afgeleide was van een vorstelijk ceremonieel. Voor de ontvangst van ambassadeurs vroeg men daarom de prins van Oranje op te treden als leidend persoon. Dankzij zijn hoge adellijke positie en luisterrijke hof was Frederik Hendrik geschikt om in het Europese concert op niveau via banketten en muzikaal spektakel een toontje mee te zingen. Met zijn internationale ervaringen leverde Frederik Hendrik een belangrijke bijdrage aan het opstellen van de formele richtlijnen waaraan het diplomatieke verkeer diende te voldoen. Het gevolg was dat Frederik Hendrik informeel als prins van Oranje een veel belangrijker positie ging bekleden dan zijn

⁴⁰ Rowen, *The Princes of Orange*, 35-55. S. Groenveld, 'De man met de loden schoenen', in: Kees Zandvliet (red.), *Maurits, Prins van Nassau* (Amsterdam en Zwolle 2000) 12-35. Jonathan Israel, 'Maurits en de wording van de buitenlandse politiek', in: Zandvliet (red.), *Maurits*, 65-75. A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau. De winnaar die faalde* (Amsterdam 2000) passim. Erik Swart, "'Notre Maison'". Huis, macht en toegang rond Maurits van Nassau (1567-1625)', *Jaarboek Oranje-Nassau 2009-2010*, 25-32. Zie Van Deursen voor het ingewikkelde conflict dat leidde tot de gewelddadige dood van Van Oldenbarnevelt.

⁴¹ Inge Broekman, *Constantijn Huygens, de kunst en het hof* (Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam 2010) 129-155.

functie als ‘stadhouder’ deed vermoeden. Informeel werd hij een gelijkwaardige partner van de Staten-Generaal.⁴²

Zijn zoon, Willem II, werd stadhouder in de provincies waar zijn vader dat was geweest en kapitein-generaal onder het gezag van de Staten-Generaal. Hij bleek echter een totaal andere persoonlijkheid dan zijn diplomatieke vader te zijn. De Staten-Generaal werden geconfronteerd met een onbesuisde jongeman die rechtlijnig en koppig vasthield aan alle ideeën die hij in zijn hoofd had gezet. De eerezuchtige stadhouder was gezegend met een snelle geest en extreem sterke wil, maar kende nauwelijks discipline en had nooit geleerd om met kritiek om te gaan. Volstrekt egocentrisch ingesteld was hij bot en arrogant in de omgang. Tot woede van de calvinistisch ingestelde burgerlijke bestuurders was hij een bon vivant die verzet was op jagen, kaatsen en toneelspeelsters. Na een wilde nacht sliep hij zijn roes uit in plaats van zijn gezicht bij een kerkdienst te tonen of bestuurders van de Statencolleges te ontvangen.

De 21-jarige stadhouder beseftte dat zijn vader en oom succesvol waren geweest dankzij de oorlogsvoering. Met de vrede was de kans op roem echter verdwenen. Was er geen oorlog, dan moest er maar een komen. Door zijn vader slecht voorbereid en ruzie makend met zijn belangrijkste adviseurs, ging hij geheime onderhandelingen aan met Frankrijk en doorkruiste daarmee de politiek van de Staten-Generaal. Vervolgens probeerde hij via een aanslag op Amsterdam en de arrestatie van de Hollandse afgevaardigden zijn zin door te drijven. De voorgenomen inkrimping van het leger wist hij van de agenda te krijgen, maar de persoonlijke verhoudingen met Hollandse Statenleden waren verstoord. Tot een volledige escalatie kwam het nooit omdat de prins voortijdig, op 24-jarige leeftijd, overleed aan de pokken.⁴³

Rigoreus werd alles teruggedraaid wat de Oranjes bereikt hadden. Holland besloot de functie van stadhouderschap voortaan onvervuld te laten. Het economisch sterke gewest trok de politieke leiding van de Republiek naar zich toe, maar richtte zich vooral op de eigen interne aangelegenheden. Het bestuur van de internationale handelsstad Amsterdam, de belangrijkste partner binnen de Hollandse Staten, had weinig interesse in Haagse aangelegenheden: wat de stedelijke regering wilde, kon ze doorgaans op eigen kracht wel doen. Amsterdam werd in de bovengewestelijke politiek doorgaans alleen actief als ze iets niet wilde en eenmaal in actie gekomen slaagde de stad er ook vrijwel altijd in om te verhinderen wat het stadsbestuur niet aanstond.⁴⁴ Het bovengewestelijke bestuur kon daardoor het domein worden van één man, Johan de Witt, de raadpensionaris van de Staten van Holland.

De Witt wist veel invloed te verwerven doordat hij een aantal ambtelijke functies in één persoon combineerde en ambtshalve aanwezig was bij de vergaderingen van verschillende

⁴² Groenveld, ‘Frederik Hendrik en zijn entourage’. Rowen, *The Princes of Orange*, 59-67. Willem Frijhoff, ‘Het Haagse hof in nationaal en Europees perspectief’, in: Keblusek en Zijlmans, *Vorstelijke Vertoon*, 10-16. Olaf Mörke, ‘Het hof van Oranje als centrum van het politieke en maatschappelijke leven tijdens de Republiek’, in: Keblusek en Zijlmans, *Vorstelijke Vertoon*, 58-71. Luuc Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam 2000) 27-28, 43, 52-53. S. Groenveld, *De winterkoning. Balling aan het Haagse hof* (Den Haag 2003) 25-29. Groenveld, ‘Wegen van en naar Frederik Hendrik’. Pauline Gregg, *King Charles I* (Londen 2000) 325. Simon Groenveld, ‘The House of Orange and the House of Stuart’, 1639-1650: a revision’, *The Historical Journal* 34 (1991) 955-972. Jan Heringa, *De eer en hoogheid van de staat. Over de plaats der Verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw* (Groningen 1961) 22-23, 151-154, 375-376. Kees Zandvliet, ‘Het hof van een dienaar met vorstelijke allure’, in: Kees Zandvliet (red.), *Maurits, Prins van Oranje*, 37-38, 50-55, 60-61.

⁴³ Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 110-111. Rowen, *Princes of Orange*, 77-80, 108. Groenveld, *Bruid in de schuit*, 133-140. Groenveld, ‘Frederik Hendrik en zijn entourage’, 32-33.

⁴⁴ Luc Panhuysen, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam 2005) 113-116. Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672* (Amsterdam 2009) 34-35. Voor de financiële relatie binnen de Republiek zie: Israel, *Republiek*, 60. G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad* (Den Haag 1991) 122, 127.

commissies van de Staten-Generaal die veel voorbereidend en uitvoerend werk verrichtten. Hij was een ambitieus man die met zijn snelle verstand, zijn goede geheugen en enorme werkkraft het ambt van zijn bescheiden voorgangers wist uit te bouwen. Hij maakte daarbij goed gebruik van de stadhouderloze situatie en de weerzin die het optreden van Willem II had gewekt. Johan de Witt ging dagelijks van vergadering naar vergadering en kreeg daardoor vanzelf een voorsprong in dossierkennis en procedurele ervaring. Op subtiele wijze nam De Witt de patronagemogelijkheden over die tot 1650 bij de stadhouder hadden gelegen. In een samenleving waar wederzijdse afhankelijkheid van familie en vrienden een levensvoorwaarde was, wist hij een fijnmazig netwerk op te zetten gebaseerd op het eeuwenoude principe van ‘dienst en wederdienst’.⁴⁵

Naar het gevoel van de aanhangers van het huis van Oranje overschreed De Witt daarmee een belangrijke grens. Rond de polen van De Witt en de erfgenaam van de Oranjedynastie werden twee ideologieën ontwikkeld die via pamfletten verspreid werden onder het geringe aantal personen binnen de Republiek dat kon lezen en schrijven. De aanhangers van De Witt stonden voor de ‘Ware Vrijheid’: naar het voorbeeld van het oude Romeinse rijk wilden zij een regering van patriciërs, vooraanstaande landgenoten. Voor een ‘Eminent Hoofd’ was geen plaats want het was voldoende dat de volledige soevereiniteit bij de gewestelijke Statencolleges lag. In feite wilde men geen prins van Oranje en hun grillen meer hebben die konden worden uitgelegd als het ambiëren van een soeverein vorstelijk gezag. In de praktijk waren de aanhangers van ‘de Ware Vrijheid’ vooral pragmatische politici die reageerden op de omstandigheden en handelden naar wat zij voor het eigen gewest, doorgaans Holland, het meest wenselijk vonden.⁴⁶

Tegenover de ‘Ware Vrijheid’ ontwikkelden de aanhangers van de prins van Oranje een eigen ideologie. Met de acht dagen na zijn dood geboren zoon van Willem II verrees het geslacht Oranje-Nassau als een feniks uit zijn as. Voor de Oranjeaanhangers stond de prins, de toekomstige stadhouder-koning Willem III, voor alles wat beter kon en moest. Het zittende regime werd gezien als corrupt. De Oranjegezinden wilden daarom een stadhouder als tegenwicht tegen de Hollandse ‘regenten’ en in de andere provincies tegen de overmacht van Holland. Het intellectuele deel van de Orangisten wilde geen volbloed monarchie, maar een *republica mixta*, een mengvorm van de monarchie en de aristocratische oligarchie zoals die tot dusverre in de praktijk had bestaan. Zij grepen daarbij terug op de oude leer van Aristoteles van de drie zuivere staatsvormen: monarchie, aristocratie en democratie. De ‘Ware Vrijheid’ stond voor een Republiek van de verenigde Nederlanden als een zuiver aristocratische republiek. De Oranjegezinden wezen met verwijzing naar Aristoteles op de zwakte daarvan: fixeren op één zuivere staatsvorm bracht de politieke stabiliteit en daarmee de voorspoed van de Staten in gevaar: een monarchie kon verworden tot een tirannie, een aristocratie tot een oligarchie en een democratie kon ontaarden in de heerschappij van een redeloze volksmenigte. De Orangisten verwezen naar de deels mythische republiek Venetië: dankzij een gemengde constitutie genoot de stad al meer dan duizend jaar economische voorspoed en politieke stabiliteit.⁴⁷

⁴⁵ Luc Panhuysen, *De Ware Vrijheid*, 158-171.

⁴⁶ Luc Panhuysen, *De Ware Vrijheid*, 12, 198-201. Wout Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001) 30-33, 43-45.

⁴⁷ G.O. van de Klashorst, “‘Metten van schijn van monarchie getempert’”. De verdediging van het stadhouderschap in de partijliteratuur, 1650-1686’, in: H.W. Blom en I.W. Wildenberg (red.), *Pieter de la Court in zijn tijd. Aspecten van een veelzijdig publicist (1618-1685)* (Amsterdam 1986) 93-136. Gees van der Plaats, *Eendracht als opdracht. Lieuwe van Aitzema’s bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek* (Hilversum 2003) 175-195. Voor de historigrafisch opgeblazen strijd tussen ‘Staatsgezinden’ en ‘Prinsgezinden’ zie ook: S. Groenveld, *Evidente factiën in den staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17^e eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 1990) passim. Michiel Reinders, *Gedrukte chaos* (Amsterdam 2010) 11-13, 114-115, 274-276.

Via de leer van Aristoteles werden de taken gelegitimeerd die de Oranjestadhouders tot dusverre hadden gehad. In de ogen van de Orangisten waren de Oranjes gekwalificeerd voor het stadhouderschap en militair leiderschap als gevolg van de prinselijke waardigheid, van hun rijkdom en roemruchte ouders. Tegelijkertijd konden zij zich met een vorstelijk luister voortbewegen binnen het overwegend monarchale Europa. Frederik Hendrik had bovendien bewezen dat een Oranjestadhouder dankzij zijn sociale pre-eminentie en persoonlijk overwicht als scheidsrechter kon optreden in conflicten tussen regenten, steden of provincies. De gebruikelijke tekortkomingen van het zuivere aristocratische bewind, gebrek aan slagvaardigheid en de neiging tot factiestrijd en verdeeldheid, konden via dit monarchale element worden opgevangen. Een stadhouder was daarmee in de ogen van de Orangistische auteurs een essentieel tegenwicht tegen de regenten en een waarborg voor de economische voorspoed en politieke stabiliteit van de Republiek.

De pamflettenoorlog miste zijn doel niet. Intellectuele inzichten vermengden zich met volkssentiment. Oranje stond voor het heldendom en verzet tegen tirannen. Oorlogsherinneringen werden tijdens de Gouden Eeuw levend gehouden door verheerlijkende geschriften en evenementen waarin de heldenrol van Willem van Oranje werd uitvergroot. Naarmate de regenten zich als oligarchen gingen gedragen en een dynastiek gekleurde vriendjespolitiek voerden, kwam het visioen van de strijd tegen de onrechtvaardigheid terug. Dankzij streng calvinistische predikanten werd de Oranjeprins gezien als een nieuwe Mozes die de uitverkorenen van de woestijn naar het beloofde land zou brengen.⁴⁸

Tegelijkertijd zorgden Johan de Witt en zijn broer Cornelis, die roem behaalde tijdens een oorlog met Engeland, voor steeds meer publieke irritatie met hun uiterlijk vertoon rond hun persoon en familie. Het wekte de woede op van de Orangisten die tandenknarsend moesten toezien hoe met het 'Eeuwig Edict' van 1667 het stadhouderschap formeel werd afgeschaft.⁴⁹

Met een nieuwe oorlog kwam het einde van De Witt. Engeland begon met vijandige handelingen en vervolgens kwamen ook de legers van de Franse koning en bisschop van Münster in beweging. De 'regenten' werden beschuldigd van alles wat misging. De persen van de pamflettenuitgevers werkten tot diep in de nacht. De gebroeders De Witt moesten het in de eerste plaats ontgelden in de haatcampagne. Johan de Witt werd ervan beschuldigd expres de strijdkrachten te hebben verwaarloosd om de Fransen een gemakkelijke opmars te garanderen. 'Wij zijn verraden, verkocht, uitgeleverd!', zo heette het in de pamflettenoorlog. De haat tegen de broers vergrootte de Oranjeliefde. In een revolutiesfeer volgden de ontwikkelingen elkaar snel op. Het Eeuwig Edict werd nietig verklaard en de prins van Oranje werd formeel én het stadhouderschap van verschillende gewesten én het kapitein-generaalschap van de Republiek aangeboden. Voor de Oranjeaanhangers was het allemaal nog te weinig: de gebroeders De Witt werden gelyncht in de straten van Den Haag. Hun lichamen werden als geslachte varkens opengereten en souvenirjagers sneden haar, tepels, vingers, oren, neuzen en andere uitsteeksels af. De moordenaars waren vooral Haagse middenstanders.⁵⁰ De levendige handel in een deel van de lichaamsdelen ging echter gepaard met prijzen die toonden dat ook 'aensienlijke lieden' graag een kleinood wilden hebben of wellicht persoonlijk aanwezig waren om op souvenirjacht te gaan. Een vinger kostte 15 stuivers, terwijl vingerkootjes voor 12 stuivers van de hand gingen. Een teen kostte slechts 10

⁴⁸ Van de Klashorst, 'Metten van schijn van monarchie getempert'. Judith Pollmann, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw* (oratie Universiteit Leiden 2008) passim. Simon Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988) 45-46. Zie Groenveld, *Regeren in de Republiek* (7-11) voor een dynastiek gekleurde patronagepolitiek van individuele families, met de nadruk op *familia* in ruime zin, binnen de Republiek.

⁴⁹ Panhuysen, *De Ware Vrijheid*, 346-349, 363-369.

⁵⁰ Ronald Prud'homme van Reine, *Moordenaars van Jan de Witt. De zwartste bladzijde van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2013) 181-186.

stuivers, maar voor een oor werd 25 stuivers betaald. In verschillende delen van de Republiek doken de lichaamsdelen later op.⁵¹

In het holst van de nacht werden de gebroeders De Witt begraven. Mensen kwamen tot rust nadat ‘het slachtoffer is gedaan.’⁵²

Een semimonarchale positie voor de Oranjes

Stadhouder Willem III kreeg in 1672 meer politieke ruimte dan zijn voorgangers hadden bezeten. Juridisch bevestigde hij slechts de oude gebruiken die onder eerdere stadhouders waren ontstaan, maar via een actieve patronagepolitiek wist hij veel macht naar zich toe te trekken. Als bestuurder richtte Willem III zich vooral op het buitenland en met name op aartsvijand Louis XIV van Frankrijk. In 1688 werd bovendien de huwelijkspolitiek beloond met een koningskroon: gestuwd door zijn internationale reputatie werd Willem III door Engelse aristocraten gevraagd om de Engelse kroon van zijn schoonvader over te nemen. De stadhouder had daarna nog maar weinig tijd en aandacht voor de binnenlandse politiek in de Nederlanden en liet te veel terrein open voor zelfstandig handelende ondergeschikten. Intriges, corruptie en nepotisme waren het onvermijdelijke gevolg. In 1702 stierf Willem III kinderloos in het Engelse paleis Hampton Court. De Staten van Holland besloten het stadhouderschap vacant te laten. Willem III had als stadhouder de hooggespannen verwachtingen uit 1672 niet waar gemaakt.⁵³

Ruim veertig jaar vocht de familie Nassau-Dietz voor de rechten die stadhouder-koning Willem III per testament vergeven had, inclusief de titel prins van Oranje, die door de koning van Pruisen werd opgeëist. De stadhouderlijke familie in Friesland, afstammend van een broer van Willem de Zwijger, had steeds in de schaduw van de Oranjes gestaan. Ondanks een sterke dynastieke politiek – waarin geclaimd werd dat zij de nakomelingen waren van degenen aan wie de Republiek haar vrijheid had te danken – werden de Friese Nassaus echter niet in het gelijk gesteld. Juridische procedures leverden weinig op en politieke vrienden bleken zeldzaam te zijn in een klimaat waarin de Oranjestadhouders de naam hadden altijd meer invloed te willen hebben dan waarop ze feitelijk recht hadden. De jonge erfprins werd er via zijn opvoeding van doordrongen dat hij altijd het algemeen belang moest laten prevaleren en zich niet te veel mocht inlaten met uiterlijk vertoon. Keer op keer waarschuwden zijn adviseurs dat hij niet driftig mocht worden en mensen niet moest dwingen. De prins was echter niet de persoon om mensen aan zich te binden. Luisterend naar de verkeerde adviseurs en vrienden verloor hij zelfs steun in zijn thuisland Friesland.⁵⁴

Met een nieuwe economische en politieke recessie keerde het tij: welig tierende klachten over het bewind van de regentenoligarchie en beschuldigingen van nepotisme en corruptie zorgden voor een herleving van Orangistische gevoelens. In april 1747 trok een kleine Franse troepenmacht het Staatse deel van Vlaanderen binnen. De Britse diplomatieke dienst verwachtte al enige tijd oproeren en was bereid financiële steun te geven aan de Friese stadhouder, inmiddels getrouwd met de oudste dochter van koning George II. Het huwelijk was gesloten omdat de Engelsen hoopten op deze wijze invloed te krijgen op de politieke verhoudingen de Republiek. Volgens de Britse regering konden de rust, orde en eenheid

⁵¹ Panhuysen, *De Ware Vrijheid*, 395-462; Reinders, *Gedrukte chaos*, 178-179.

⁵² Panhuysen, *De Ware Vrijheid*, 462.

⁵³ Troost, *Stadhouder-koning Willem III*, 80-212. Rowen, *Princes of Orange*, 133-147. Israel, *De Republiek*, 889-952, 1061-1070. Coen Wilders, ‘Stichtse makelaardij rond de toegang tot Willem III (1674-1688). De rol van de afwezige makelaar Godard Adriaan van Reede, heer van Amerongen’, *Jaarboek Oranje-Nassau 2009-2010*, 79-96.

⁵⁴ Marijke Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje. De strijd van de Friese Nassaus voor de erkenning van hun rechten, 1702-1747* (Hilversum 2007) 92-94. Het ging om Johan Willem Friso, de vader van de latere stadhouder Willem IV. Het gehele boek handelt over de strijd om de erfenis van Willem III.

binnen de Republiek alleen verzekerd worden door de benoeming van de prins van Oranje in alle provincies. Als gevolg van de Britse rugdekking benoemden de Staten van Zeeland en vervolgens die van Holland Willem IV tot nieuwe stadhouder voordat de onrust om zich heen kon grijpen. Andere Staten volgden. Voor het eerst werd een prins van Oranje stadhouder in alle gewesten. Het stadhouderschap werd bovendien erfelijk verklaard in de mannelijke en vrouwelijke lijn.⁵⁵

Het stadhouderschap werd semimonarchaal van uiterlijk omdat de Oranjes met hun sterke dynastieke huwelijkspolitiek hun vorstelijke prestige optrokken tot koninklijk niveau. Zij creëerden een hofleven dat paste bij de koninklijke status van hun echtgenotes.⁵⁶ Stadhouder Willem IV was getrouwd met Anna, de dochter van de Britse koning George II die tegelijkertijd koning van het Duitse Hannover was. Willem en Anna werden tijdens bezoeken in de provincies ontvangen als vorsten en riepen gevoelens van militaire en diplomatieke veiligheid op.⁵⁷ Willem V verbond zichzelf met de nieuwe opkomende macht in Europa. Hij trouwde met Wilhelmina, het nichtje van Frederik II de Grote van Pruisen. In navolging van zijn voorgangers, onder wie hij ook de Oranjes telde, voerde Frederik een sterke dynastieke huwelijkspolitiek: nichten werden op koninklijk niveau uitgehuwelijkt en zorgden voor een correspondentienetwerk met de andere Europese hoven, terwijl de neven zich met binnenlandse huwelijken tevreden moesten stellen opdat zij de koning niet naar de kroon zouden steken. Na zijn dood werden vervolgens Wilhelmina's vader en broer koning van Pruisen.⁵⁸

Het huwelijksvoornemen, dat volgens een jubelend herdenkingsboek 'al langen tyd het onderwerp geweest zynde van den wensch dezer Natie', werd formeel voorgelegd aan de Staten-Generaal. In een persoonlijk schrijven benadrukte Frederik de Grote dat het huwelijk een bevestiging en verdubbeling was van een vriendschapsband met een prins die voor de 'hoog aanzienlyke Republicq der Vereenigde Nederlanden zoo dierbaar en waard is.' Tijdens een 'prachtige intrede' kreeg Wilhelmina van Pruisen een officiële ontvangst in een feestelijk gedecoreerd Den Haag.⁵⁹ In Amsterdam kreeg het echtpaar vervolgens een vorstelijke ontvangst: diverse panden moesten worden vrijgemaakt omdat het toenmalige stadhuis op de Dam te klein was om zowel het prinselijk paar als hun gevolg te huisvesten. Binnen het stadhuis werden vertrekken opnieuw gestoffeerd om de stadhouder en zijn koninklijke gemalin een passend onderkomen te bieden.⁶⁰

⁵⁵ Israel, *De Republiek, 1061-1070*. N.A.M. Rodger, 'Instigators or spectators. The British government and the restoration of the stadholderate in 1747', *TvG* 106 (1993) 496-514. P. Geyl, *Willem IV en Engeland* ('s Gravenhage 1924) 6.

⁵⁶ Madelief Hohé, 'Franse mode aan het Haagse Hof. Een kijkje in de garderobes van prinses Wilhelmina van Pruisen en prinses Louise van Oranje-Nassau', in: Pascale Gorguet Ballesteros en Madelief Hohé, *En Vogue! Mode uit Frankrijk en Nederland in de 18de eeuw* (Zwolle 2005) 120-125.

⁵⁷ *Het juichend Friesland ofte kort verhaal van de blyde inkomst van. den. Alderdoorluchtigsten vorst en Heere Willem Karel Hendrik Friso Prince van Orange en Nassau...* (Leeuwarden 1734). *Het Blyde Breda, ofte Kort Verhaal van de plegtige Intrede van den Allerdoorluchtigsten Vorst Willem Karel Hendrik Friso...* ('s Gravenhage 1737).

⁵⁸ Clark, *Iron Kingdom*, 28, 101-111. Karoline Zielosko, 'Die Dynastie als Ressource. Friedrich als Oberhaupt der brandenburgischen Hohenzollern', in: *Friederisiko. Friedrich der Grosse. Die Ausstellung* (München 2012) 74-85. Daniel Schönplflug, 'Friedrich das Grosse als Ehestifter: Matrimoniale Strategien im Haus Hohenzollern 1740-1786', in: Ulrich Sachse (red.), *Friederisiko. Friedrich der Grosse. Die Essays* (München 2012) 74-85.

⁵⁹ *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken, of Vervolg der merkwaardigste geschiedenissen, die voorgevallen zyn in de Vereenigde Provincien en de Volkplantingen van den Staet. MDCCLXVII* (Leiden 1767) 1273-1282, 1334-1350.

⁶⁰ Jan Wagenaar, *t Verheugd Amsterdam, ter gelegenheid van het plegtig bezoek hunner doorluchtige en koninklijke hoogheden Willem, Prinse van Oranje en Nassau, Erfstadhouder der Vereenigde Nederlanden, enz. enz. en zyne Gemaalline Frederica Sophia Wilhelmina, Prinsesse van Pruisen, op Maandag, den 30 May, en eenige volgende dagen des jaars 1768 door Jan Wagenaar, historieschryver der gemelde stad* (Amsterdam 1768) 9-33. *Verlicht en juichend Amsteldam of heuchelyk zomer-tochtje, van Hunne Doorluchtige en*

Met Wilhelmina van Pruisen haalden de Oranjes niet alleen potentiële politieke en militaire steun uit Pruisen binnen, maar ook een dame die in Pruisen getraind was in het dynastieke denken.⁶¹ Als echtgenote van stadhouder Willem V onderhield zij jarenlang een politiek getinte correspondentie met Frederik de Grote en besteedde zij veel aandacht aan de karaktervorming en opleiding van haar oudste zoon, de erfstadhouder. Haar zoon had te veel eigendunk, wilde zich te snel rechtvaardigen zonder dat hij een dieper begrip had van wat hij had fout gedaan en verkondigde daarom slimmigheden om zijn gedrag te rechtvaardigen in plaats van zijn ongelijk te erkennen. Wilhelmina van Pruisen hoopte met tijdig ingrijpen het karakter van haar zoon te kunnen bijstellen. Zij stelde daarom een professioneel leerprogramma op voor de energieke prins en liet zich daarbij adviseren door de latere raadpensionaris Laurens van de Spiegel. Haar zoon moest gaan voldoen aan de eisen die de natie aan hem zou gaan stellen en een aantal kernwaarden ontwikkelen: juistheid van oordeel, mensenkennis, orde en standvastigheid. Om op zijn toekomstige taak voorbereid te zijn als stadhouder moest hij onderwezen worden in staatkundige, historische, militaire en economische vakken.⁶²

Willem V was een intelligente en erudiete maar erg onzekere man die geen beslissingen kon nemen. Onder zijn stadhouderschap laaide de factiepolitiek opnieuw hoog op. De intrigerende hofdignitarissen hadden vrij spel in het najagen van de belangen van hun eigen families en coterieën.⁶³ Met de vierde oorlog met Engeland (1780-1784) kwam een nieuwe binnenlandse geweldspiraal op gang. De als despoot beschimpte Willem V werd verjaagd, maar kwam terug met de steun van zijn Pruisische zwager. Bij de volgende ongeregelheden, de revolutie van 1795, vluchtte Willem V naar Groot-Brittannië.

Met de Bataafsche Omwenteling (1798) werden zowel het erfstadhouderschap als de Republiek in de oude vorm afschaft. Met Franse militaire steun riep de radicale vleugel van de Nationale Vergadering zich uit tot de ware republikeinse partij en dwong op deze wijze de vorming van de eenheidsstaat af: één republiek en één staat waarbinnen overal en voor iedereen dezelfde rechten en plichten moesten gaan gelden. In de Staatsregeling van 1798, de eerste grondwet die Nederland zou kennen, werd dit beginsel vastgelegd. In de snelle ontwikkelingen die daarop volgden – Bataafsche Republiek, Koninkrijk Holland, Franse inlijving en vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden – werd deze eenheid niet teruggedraaid.⁶⁴

Het erfstadhouderschap was in de achttiende eeuw sterk omdat de schoonfamilies in Groot-Brittannië of Pruisen de Oranjes op kritieke momenten politieke en militaire steun gaven. Zij versterkten daarmee de macht van het stadhouderschap dat zelf geen soevereine

*Koninglyke Hoogheden de Heere Prince en Mevrouw Princesse van Oranje en Nassau, enz, enz, enz. Behelzende in een aaneengeschakeld Verhaal, alle de Byzonderheden van deze heuchelyke gebeurtenis, byzonder de Plechtige Inhuldiging, van hunne Hoogheden, enz. te Amsterdam (Leiden 1768) 13-24. Vgl. J. Fox, 'Willem V en Wilhelmina van Pruisen's bezoek aan Amsterdam in 1768', *Vereniging 'Oranje Nassau Museum'* 1980, 49-84 (inclusief reisverslag van hofdame van prinses Wilhelmina).*

⁶¹ Zielosko, 'Die Dynastie als Ressource', 83.

⁶² KHA G3-9: brief van prinses Wilhelmina aan Mr. Herman Tollius, 4 december 1790. KHA A32-233: advies van Laurens van de Spiegel aan Wilhelmina van Pruisen inzake educatie erfprins, 1788. Vgl. B. Woelderink, 'De erfprins in Nassau in 1789. Het bezoek van prins Willem Frederik aan de Nassause erflanden als onderdeel van zijn Duitse studietijd', *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* 1994, 6-24.

⁶³ Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaren als heer*, 108-119.

⁶⁴ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 41-47. M.E. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie. Deel I, 1798-1898* (Den Haag 1994) 13-16, 25-7, 48-50, 87-92. Joost Rosendaal, 'De eerste Nederlandse Grondwet', in *Staatsregeling voor het Bataafsche volk* (z.p. 2005) 9-47. Zie voor een overzicht voor de turbulente en complexe gebeurtenissen tussen 1780 en 1848: Remieg Aerts, 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848', in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2^e uitgebreide druk 2001) 13-95.

macht bezat in een land dat via een natiebeseft rond Willem de Zwijger naar een eenheid toegroeide. Met hun patronagenetwerk konden de Oranjestadhouders bovendien net als soevereine vorsten op informele wijze politiek bedrijven door ambten en gunsten te verdelen.⁶⁵ Door de combinatie van deze dynastieke huwelijkspolitiek, een hofleven met vorstelijke luister, informele patronagepolitiek en internationale contacten slaagden de Oranjestadhouders erin op cultureel, militair, diplomatiek en politiek gebied een toonaangevende positie op te bouwen die semimonarchale trekken had.⁶⁶

Dankzij dit krachtige dynastieke denken, met sterke nadruk op educatie van de erfopvolger, stond in 1813 de overgrootvader van koningin Wilhelmina klaar voor het stadhouderschap terwijl zijn dynastie in ballingschap leefde. Voor het verkrijgen van oude rechten kreeg hij bovendien steun van zijn schoonfamilie. In de woorden van H. von Gagern, lid van een familie die generaties lang de Oranjes diende: 'Ter inleiding herinner ik, dat de Prins van Oranje, voor aanspraken van zijn Huis op de herkrijging van een europeesch gebied, zijn voornaamste steun in Engeland en Pruisen had. De maatschappelijke banden tussen de Huizen van Brandenburg-Pruissen en Nassau-Oranje waren allengs menigvuldiger en nauwer geworden.'⁶⁷

De soevereiniteit van het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden

Willem Frederik wist niet zeker of hij wel welkom zou zijn in het land dat zijn voorvaderen eeuwenlang militair verdedigd hadden. Verblijvend in Groot-Brittannië had hij zes maanden eerder van zijn moeder uit Pruisen een brief ontvangen waarin werd verhaald hoe in Amsterdam over de Oranjes werd gesproken als de hoop van de natie. Er zou een Engelse vloot op weg zijn naar de Nederlanden met hem als koning van Holland. Wilhelmina van Pruisen had samen met haar schoondochter, eveneens Wilhelmina van Pruisen genaamd, hartelijk gelachen om dit gerucht. Maar, zo drukte zij haar zoon op het hart, het was wel belangrijk om na te gaan wat de echte gevoelens van de natie en de ideeën van het verstandigste deel daarvan waren: was het 'Huis' nog steeds geliefd? Wat wenste men van de Oranjes? Naar haar bescheiden mening moest het land zich ontdoen van het Franse juk. Als daarna een spontane beweging haar zoon zou roepen tot de troon, dan moest hij dit zeker niet weigeren! Zij ging ervan uit dat een koningschap ook zou passen in de plannen van de mogelijkheden die Europa opnieuw zou indelen. Moederlief drong er echter op aan vooral niet te solliciteren naar de koninklijke titel. Er was teveel vooroordeel tegen deze titel terwijl het veel belangrijker was om de macht te verkrijgen waarmee wetten tot uitvoer konden worden gebracht die de veiligheid en het welzijn van het volk verzekerden.⁶⁸

Met inderdaad een Brits oorlogsschip waagde de erfprins de oversteek naar Nederland op uitnodiging van een voorlopig bewind, dat het initiatief naar zich toetrok terwijl het land nog in burgeroorlog verkeerde terwijl de Franse troepen zich terugtrokken. De ontvangst bleek onverwachts hartelijk te zijn. In Den Haag was een juichende mensenmenigte op de been gebracht, kerkklokken werden geluid en aan de gevels hingen oranje wimpels en linten.

⁶⁵ A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaren als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990) passim.

⁶⁶ Vgl. Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 41-47, alsmede: C.A. Tamse, 'De politieke mythe', in: C.A. Tamse, *Het Huis van Oranje & andere politieke mythen* (Amsterdam 2002) 21-39. Panhuysen, *Rampjaar 1672*, 21-25.

⁶⁷ H. von Gagern, *Het leven van generaal Frederik von Gagern* (Amsterdam 1859) I, 65-66. Hans Christoph Ernst von Gagern (1766-1852) was de gevolmachtigde van Willem I op het Congres van Wenen en ondertekende namens hem op 13 mei 1815 het tractaat dat de noordelijke en zuidelijke Nederlanden verenigde tot één koninkrijk. Zijn zoon, Friedrich Balduin von Gagern (1794-1848), was militair in Nederlandse dienst.

⁶⁸ *Correspondentie van de stadhouderlijke familie 1777-1820. Uitgegeven door Johanna Naber* ('s Gravenhage 1936) V, 176-177. Brief van prinses Wilhelmina aan Willem Frederik, de prins van Oranje, 5 maart 1813.

Aan zijn moeder schreef de nieuwe vorst enthousiast dat de ontvangst alle verwachtingen overtroffen had. De natie had hem vol vreugde getoond dat zij blij was met zijn terugkeer in zijn vaderland na verlost te zijn van de Fransen. Er was een algemene roep om de uitvoerende macht samen te brengen en de wens dat hij de soevereiniteit zou bekleden. Zelfs in Amsterdam had men dat als nodig en nuttig ervaren. Hij had aan deze wens toegegeven, maar vond het voor de korte termijn verstandiger om de naam Oranje centraal te stellen in plaats van de titel van koning aan te nemen.⁶⁹ Hij noemde zich daarom ‘Soeverein Vorst der Nederlanden’ en had onder deze titel de soevereiniteit aanvaard.⁷⁰

De soevereiniteit werd de Oranjes aangeboden en zij was nadrukkelijk verbonden met de komst van een ‘wijze constitutie’.⁷¹ Gijsbert Karel van Hogendorp, de leider van een voorlopige regering die de komst van de prins voorbereidde, had daarover al lange tijd nagedacht. Gezegd met een familiekapitaal had hij zijn jaren als ambtelos burger gebruikt om in stilte een conceptgrondwet samen te stellen waarin hij, naar eigen opvattingen, de belangrijkste verworvenheden van het verleden op creatieve wijze verwerkt had tot een nieuw product. Met de uitgangspunten van Aristoteles in het achterhoofd wilde hij het goede van de Bourgondische monarchie, het Oranjestadhouderschap en de staatsinstellingen van de Republiek laten samenvloeien in een nieuw stelsel. De stadhouder moest met meer macht en met de soevereiniteit bekleed worden, maar wel samen regeren met een politieke aristocratie die was samengesteld uit de oude adel en de regenten uit de Republiek. Aristocratie en monarchie moesten elkaar in evenwicht houden om te voorkomen dat er opnieuw opstanden zouden ontstaan die het bestuur van het land ontregelden.⁷²

Het opstellen van de ‘wijze constitutie’ werd beïnvloed door ontwikkelingen die elkaar snel opvolgden binnen zowel de nationale als internationale politiek. De grote mogendheden Groot-Brittannië, Pruisen, Oostenrijk en Rusland kwamen op grote internationale congressen samen om via diplomatiek overleg toekomstige oorlogen te voorkomen. Zij wensten een sterke bufferstaat tussen Frankrijk, de staten van de Duitse Bond en de Noordzee. Vooral Groot-Brittannië hechtte sterk aan een samenvoeging van de noordelijke provincies, die de nieuwe Willem van Oranje tot soeverein vorst hadden verkozen, met de zuidelijke provincies die in de zeventiende eeuw trouw waren gebleven aan de Habsburgse landsheer. De Britse regering had met lede ogen toegezien hoe de patriotten in de Nederlanden voorheen Franse militairen op eigen grondgebied hadden geduld en gefinancierd terwijl gelden en goederen richting Frankrijk werden afgevoerd. Naarmate

⁶⁹ Reeds in ballingschap in Engeland had Willem I deze voorzichtigheid betracht. Vgl. *Ontstaan der Grondwet. Bronnenverzameling uitgegeven door H.T. Colenbrander* (Gravenhage 1909) I, 17-20; G.C. Nijhoff, *Overzicht van het tot stand komen der Grondwet van 1814* (Academisch proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 1912) 14-15.

⁷⁰ Brief van de prins van Oranje aan zijn moeder, 3 december 1813. Op citaat in: *Correspondentie van de stadhouderlijke familie 1777-1820*, V, 236-237. Johanna Naber, *Overheersching en vrijwording* (3^e herziene uitgave 1913) 320-350. Brieven van de prins aan Von Gagern, geschreven met uitgangspunt ‘Geef mij een plek waar ik kan staan’ en waarbij hij zijn internationale netwerkcontacten inzette om een vorst ‘van den tweeden rang’ te worden binnen de Europese evenwichtspolitiek en zijn rechten in de Nassause domeinen te herstellen: Von Gagern, *Het leven van generaal Frederik von Gagern* I, 68-108. Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004) 21-24.

⁷¹ Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 24-32. Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 461-2. Citaten aldaar en in: *Ontstaan der Grondwet*, I, 416 en 496. Voor de volledige tekst van de proclamatie van 2 december 1813: zie Naber, *Overheersching en vrijwording*, 349. *Gedenkschriften van den Graaf van der Duyn van Maasdam en van den Baron van der Capellen. Bijeenverzameld, gerangschikt en uitgegeven door hunnen vriend Baron C.F. Sirtema van Grovestins* (Amsterdam 1853) 91-92.

⁷² W.R.E. Velema, ‘Gijsbert Karel van Hogendorp. Wegbereider voor de monarchie’, in: H.M. Beliën, D. van der Horst & G.J. van Setten, *Nederlanders van het eerste uur. Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1830* (Amsterdam 1996) 205-212. Matthijs Lok, *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)* (Amsterdam 2009) 43-55. Hans van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Conservatief of liberaal?* (Academisch proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht 1976) 155-157.

Napoleon Bonaparte de Britse economische en militaire macht naar de kroon stak, verweet de Britse regering zichzelf dat zij bij verdrag geen clausule had laten opstellen om de onafhankelijkheid van de Nederlanden te garanderen. Bovendien had Groot-Brittannië een sterk militair argument om de zuidelijke en noordelijke Nederlanden met elkaar te verenigen: de havenstad Antwerpen vormde met zijn strategische ligging aan de rivier de Schelde en de riviermonding van de Westerschelde ter hoogte van Vlissingen een belangrijk bolwerk om de Britse hoofdstad Londen te beschermen. Engeland zag de Schelde als het pistool dat Napoleon in 1809 op de borst van Engeland had willen richten om vanuit Antwerpen een dodelijk schot te lossen. Tijdens de vredesonderhandelingen van Parijs in 1814 bedongen de Engelsen daarom dat Antwerpen in de toekomst uitsluitend een handelsstad mocht zijn.⁷³ Voor de soeverein vorst was deze gebiedsuitbreiding welkom: het vergrootte de levensvatbaarheid van zijn nieuwe koninkrijk en verhoogde tegelijkertijd ook de eer en het aanzien van zijn persoon en dynastie.⁷⁴

De voorbereidingen voor zowel de eerste versie van de Grondwet als het Congres van Wenen waren in volle gang toen 'Willem VI' zichzelf tot koning van Nederland proclameerde. Op eigen initiatief hield hij formeel zijn intocht in Brussel. Op 16 maart 1815 deelde Willem vervolgens de Staten-Generaal mee dat hij de koningstitel had aangenomen en dat de Grondwet zou moeten worden herzien omdat de zuidelijke gewesten onderdeel van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden zouden worden.⁷⁵

'Bemoedigd door de denkwijze der magtigste Souvereinen; Ons verlatende op de edele zucht voor de burgerlijke vrijheid en onafhankelijkheid, het Nederlandsche karakter eigen; sterker nog door de menigvuldige bewijzen van verknochtheid, die Wij dagelijks ontvangen, aanvaardden Wij thans den Schepter met geen andere bedoeling, dan Onze heerschappij te doen dienen tot heil van al degenen, die aan dezelve zijn onderworpen, en om hun het ongestoorde genot te verzekeren van al de weldaden des vredes en eendragt. En alzoo Wij willen, dat de benaming zelve van den nieuwen Staat reeds dadelijk ten onderpand strekke van de nauwe en broederlijke verbindtenis, die tusschen alle Onze onderdanen plaats vinden moet, hebben Wij Ons bewogen gevonden te verklaren, zoo als Wij verklaren bij deze, dat alle Landen tot denzelve behorende, van nu af, vormen het Koninkrijk der Nederlanden.'⁷⁶

Een monarchie van rivaliteiten tussen koning en aristocratie

De actie van Willem I, die achteraf werd gelegitimeerd door de herziene Grondwet en internationale protocollen, was een voorbode voor een koninklijke stijl van regeren en een herleving van een dynastieke politiek die Van Hogendorp en zijn bondgenoten niet hadden beoogd. Naar Duits voorbeeld regeerde Willem I jarenlang als een 'landsvader' zijn huisgezin zonder veel weerstand te ontmoeten. Ononderbroken en onvermoeibaar werkte hij aan zijn persoonlijke roeping en zijn exclusieve verantwoordelijkheid: 'Ik ken mijn recht, ik ken mijn

⁷³ John Bew, *Castlereagh. Enlightenment, War and Tyranny* (Londen 2011) 333. Gregor Dallas, *1815. The Roads to Waterloo* (Londen 2001) 45, 48, 69-70, 120, 129. Vgl. Steven Englund, *Napoleon. A Political Life* (New York 2004) 257-258, 262-263. Zie voor de Schelde-kwestie de collegeaantekeningen van H.A. van Karnebeek aan koningin-in-opleiding Juliana: 'De betekenis van het Belgisch probleem voor de Nederlandse staatkunde', december 1928. Afschriften werden naar het Kabinet der Koningin gestuurd voor gebruik van koningin Wilhelmina en de directeur van het Kabinet. NA, Geheim Archief Kdk, nummer toegang 2.02.04, inv.nr. 9013.

⁷⁴ *Gedenkschriften van den Graaf van der Duyn van Maasdam en van den Baron van der Capellen. Bijeenverzameld, gerangschikt en uitgegeven door hunnen vriend Baron C.F. Sirtema van Grovestins.* (Amsterdam 1853) 469-470. Lok, *Windvanen*, 62. Van Sas, *Onze natuurlijkste bondgenoot*, 57.

⁷⁵ Lok, *Windvanen*, 62, 67. *Handelingen van de Staten-Generaal 1814-1815*, 225-228.

⁷⁶ Proclamatie van 16 maart 1815, *Nederlandsche Staatscourant*, 17 maart 1815. N. Cramer, 'De kroon op het werk van 1813', in: C.A. Tamse (red.), *De monarchie in Nederland* (Amsterdam/Brussel 1980) 9-60, alwaar 42-46.

plicht!’⁷⁷ Hij zag zichzelf bij Gods gratie als de leidsman van zijn onderdanen, zijn ‘landskinderen’, die hij als een verzoenende *Landesvater* bijeen moest brengen en houden ondanks hun verschillen in voorgeschiedenis, godsdienst, ontwikkeling, behoeften en verlangens. Met een ongekeerde detailzucht nam hij de wederopbouw van het land ter hand en claimde de verantwoordelijkheid voor een nationale welvaartspolitiek. Zijn inzet als ‘koopman-koning’ bezorgde hem veel lof. In de late negentiende eeuw werd echter al gesignaleerd dat de koning zijn doel voorbij was geschoten: een centrale visie ontbrak, de koning maakte vijanden in de Amsterdamse handelswereld en de financiële controleerbaarheid schoot tekort omdat de koning werkte met verouderde administratieve systemen. De koning was een groot economisch politicus, maar een slecht administrateur die bovendien onvoldoende in staat was tot delegeren.⁷⁸

Als politiek bestuurder ontwikkelde Willem I zich al snel tot een alleenheerser die het parlement nauwelijks inlichtingen verschafte en zijn ministers als ondergeschikte dienaren behandelde. In de staat mocht niets zonder en tegen de wil van de koning gebeuren. In de ogen van Willem I was het koningschap een particuliere onderneming en hij geloofde daarom in een geheim en informeel bestuur dat grotendeels schriftelijk verliep. Ministers kwamen vooral bijeen om het buitenlands beleid te bespreken; de ministers mochten hun werkzaamheden toelichten zonder dat er een politieke discussie plaats vond. Zonder vaste beleidspatronen liet Willem I alle staatsstukken persoonlijk door eigen handen gaan, plaatste bij alle adviezen en rapporten persoonlijk kanttekeningen om vervolgens ad hoc beslissingen te nemen die naar zijn oordeel belangrijk waren voor hemzelf, zijn dynastie en zijn volk.⁷⁹

Openlijke kritiek bleef voorlopig achterwege na decennia van twisten, Franse overheersing en een economisch bankroet. Iedereen had in de eerste jaren behoefte aan rust en de wederopbouw van de staat was voorlopig de eerste prioriteit. Uit verstandelijke overwegingen waren de vroegere tegenstanders van het Oranjestadhouderschap bereid geweest om het koningschap van ‘de aangespoelde Oranjevorst’ te erkennen en Willem I kwam hen tegemoet met een royale adelsverheffing en ruimhartige patronagepolitiek. Alle ‘aanzienlijken’ konden een adellijke titel krijgen en een functie die bij een dergelijke titel paste. Leden uit regentenfamilies die konden aantonen dat hun familie minimaal drie generaties lang actief was geweest in een bestuurlijke functie konden een adellijke titel aanvragen en een bestuurlijke functie in het nieuwe regime proberen te krijgen.⁸⁰ Ook de bondgenoten van Willem I werden beloond met een adellijke titel. Het ene jaar publiceerde de *Staatsalmanak* een overzicht van de hofhouding des konings waarin weinig adellijke titels

⁷⁷ Op citaat bij: J.A. Bornewasser, ‘Koning Willem I’, in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen a/d Rijn 1979) 229-272, aldaar 231.

⁷⁸ Bornewasser, ‘Koning Willem I’, 231-232, 250-256. De discussie over het succes van de ‘koopman-koning’ is na Bornewassers artikel aangevuld door bijdragen in de bundel *Staats- en natievorming in Willem I’s koninkrijk (1815-1830)* (Brussel 1992; onder redactie van C.A. Tamse en E. de Witte): J. Laureysse, ‘Willem I, de Société Générale en het economisch beleid’ (207-214), W. Fritschy, ‘Staatsvorming en financieel beleid onder Willem I’ (215-236) en A. van der Woud, ‘De Kanalenkoning en zijn reputatie’ (237-260). Vgl. de postume beeldvorming van Frederik II de Grote in Pruisen als een zorgzame *Landesvater* die zich tijdens zijn reizen door het land om de geringsten onder zijn onderdanen bekommerde: Deutsches Historisches Museum, *Friedrich der Grosse. Verehrt, verklärt, verdamt* (Berlijn 2012), 52-55 (‘Der König überall’). Willem I was als erfstadhouder in ballingschap deels gevormd om Pruisen en had vervolgens als vorst van Fulda geëxperimenteerd met het concept van *Landesvater*: J.A. Bornewasser, *Kirche und Staat in Fulda unter Wilhelm Friedrich von Oranien 1802-1806* (Nijmegen 1956) passim.

⁷⁹ Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 464-468. Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 75-76. W.P. Secker, ‘Willem I, zijn ministers en de ministeriële verantwoordelijkheid’, in: R. van den Berg (red.), *Tussen recht en geschiedenis* (Tilburg 1996) 101-118. H. Amersfoort, *Koning en kanton* (Academisch proefschrift Universiteit van Leiden 1988) 271-277, 282-286, 296-300.

⁸⁰ C.C. van Valkenburg, ‘Adelsbeleid sedert 1813’, in: *De Hoge Raad van Adel. Geschiedenis en werkzaamheden* (Den Haag 1966) 55-73; Dick van den Bosch, ‘De adel en de vorst in de eerste jaren van het Koninkrijk der Nederlanden’, *Symposium I* (1979). 70-93.

voorkwamen; een jaar later hadden dezelfde personen met eervolle posities aan het hof allemaal een titel verkregen.⁸¹ Voor alle vroegere tegenstanders en bondgenoten was plaats in een – soms betrekkelijk machteloos – vertegenwoordigende instelling op nationaal, provinciaal en plaatselijk niveau. Ook binnen de rechterlijke macht en het ambtenarenapparaat was plaats voor vroegere patriotten en Fransgezinden. Niet het verleden, maar het werken aan een gezamenlijke toekomst stond lange tijd centraal.⁸²

Oppositieele geluiden verdwenen echter nooit geheel uit de pamflettenpers. Met behulp van een geheime politie en perswetten wist Willem I voorlopig de publieke opinie in toom te houden. Rond 1828 begonnen het politieke klimaat en de publieke opinie te kantelen. Met name in het zuiden had men genoeg van het autoritaire bestuur van Willem I. Zijn onderwijs- en kerkpolitiek leidde onder katholieken tot een sterk verlangen naar godsdienstige en politieke vrijheid. Zij sloten een verbond met de door drukpersvervolgingen en taalpolitiek geschoffeerde liberale burgerij. In het noorden sprak men over een ‘monsterverbond’, maar ook daar werden in orthodox-protestantse kringen zorgen uitgesproken over de absolutistische politiek. Kritiek op het ondoorzichtige financiële beleid ging gaandeweg over in staatkundig en constitutioneel commentaar.⁸³

Deze constitutionele discussie sloot aan bij een Europese liberale golf die in 1830 in Frankrijk tot een revolutie leidde. Internationaal vroegen de liberalen in boeken, tijdschriften en pamfletten onder meer om een ministeriële verantwoordelijkheid voor de daden van de koning. De diverse auteurs vulden dit begrip verschillend in, maar duidelijk was dat een groeiende groep paal en perk wilde stellen aan de macht van de koning en meer parlementaire controle op de uitvoerende macht wenste.⁸⁴

Binnen dit internationale liberale getij viel de autoritaire en bevoogdende regeringsstijl van Willem I des te meer op. Buitenlandse gezanten rapporteerden vanaf 1828 aan hun vorsten dat Willem I de meest absolute monarch ter wereld was. Hij verschool zich volgens hen geraffineerd achter de letter van de Grondwet terwijl hij in werkelijkheid zijn wil doordreef in strijd met de geest van diezelfde Grondwet. De koning was volgens de gezanten begaafd, maar ook een berekenende en prestatiegerichte man die met een ijzeren wil en obstinaat doorzettingsvermogen alles in eigen hand wilde houden. Aan de oppositie in het zuiden van het land had hij daarom geen boodschap: dat was slechts gestook door een kleine groep katholiekradicale fanaten. Hij, als landsvader stond dicht bij zijn volk en kende hun wensen en noden. Volgens een aantal gezanten liet koning Willem I zich vieren als een groot liberaal, maar in werkelijkheid was hij uit op machtsvergroting en zelfverrijking.⁸⁵

In zijn autocratische neigingen en intriges schond Willem I bovendien de beginselen die zijn gastheren in 1813 hadden gekoesterd toen zij hem als voorlopig bestuur uitnodigden om naar Nederland te komen. G.K. van Hogendorp en A.F.J.A. van der Duyn van Maasdam, de leiders van het Voorlopig Bewind, hadden gestreefd naar een mengeling van een aristocratische en monarchale regeringsvorm. Persoonlijk hadden zij onderdeel willen zijn van het aristocratische deel. Volgens Van der Duyn had de eierzuchtige en vooral heerszuchtige Van Hogendorp zelfs een rol vergelijkbaar met de *Prime Minister* in Engeland willen

⁸¹ Vgl. *Staatsalmanak voor den jare 1815* en *Staatsalmanak voor den jare 1816*.

⁸² B.D.H. Tellegen, ‘De wedergeboorte van Nederland’, *De Gids*, 16^e jaargang, 1878, deel I, 425-449, alwaar 425-427. C.A. Tamse, ‘Plaats en functie van de Nederlandse monarchie in de negentiende eeuw’, in: idem, *Het Huis van Oranje en andere politieke mythen* (Amsterdam 2002) 178-241, alwaar 178-184. Lok, *Windvanen*, passim.

⁸³ Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 104-108, 190, 193-194.

⁸⁴ Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 468-469. Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, passim.

⁸⁵ J.P. de Valk, *Roomsher dan de Paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme 1815-1940* (Nijmegen 1998) 110-111. Chappin, M., en J.P. de Valk, ‘Koning Willem I: een verlicht despoot?’, *Documentatieblad Werkgroep 18^e eeuw* 49-50 (1981) 84-109, aldaar 85.

vervullen. Vast en onwrikbaar van karakter was het onvermijdelijk geweest dat de pedante en despotisch ingestelde Van Hogendorp in conflict kwam met de nieuwe soeverein. De even heerszuchtige Willem I had volgens Van der Duyn een minder groot verstand dan zijn tegenspeler. De koning was een man met vele talenten, maar had niet het vermogen de zaken naar de juiste waarde in schatten: 'hij was zwak van karakter, weinig openhartig, schroomvallig, begeerig zich met alles te bemoeijen, zoowel met nietige dingen als met die, welke hem noodzakelijk moesten bezig houden; voor het overige gedreven door eene vermoeijende zucht naar werkzaamheid zonder eenig bepaald doel, altijd onledig met bezigheden die eigenlijk een eerste kommies verrigten moest, en dat zoowel uit smaak en gewoonte, als uit overdreven angst iets van zijn gezag te zullen verliezen, eindelijk ook nog uit vrees van den schijn te hebben, in zijn bestuur aan den invloed van anderen onderworpen te zijn; eene zeer eigenaardige vrees van een bekrompen en besluiteloozen geest.'⁸⁶

Dankzij zijn opvoeding door 'uitmuntende onderwijzers' bezat de koning vele kundigheden. Echter, hij had 'volstrekt geen smaak voor studie of lectuur, nog minder voor letterkunde en schoone kunsten, die hij als nuttelooze beuzelingen beschouwt.' De koning was als gevolg van zijn strenge opvoeding bovendien zelfzuchtig geworden. De plichtsgetrouwe koning Willem I was weliswaar een van de rechtvaardigste mensen die Van der Duyn kende, maar er was een keerzijde. 'Zijn begrip is klein en zeer beperkt; zijn karige zuinigheid strekt zich tot in de kleinste bijzonderheden uit. Hij is in staat tot verkwisting of liever tot het laten verkwisten van groote sommen, uit berekening of uit nooddwang, en als offer aan de vormen, maar bezit geene natuurlijke edelmoedigheid, noch kieschheid in zijne wijze van geven; hij is weldadig, maar ik meen te moeten gelooven dat dit meer uit godsdienstpligt, dan uit eigen beweging of uit besef van het aangename dat er in gelegen is anderen gelukkig te maken, plaats vindt.'⁸⁷

Volgens Van der Duyn was het aan deze zelfzuchtige koning te wijten geweest dat de constitutie van 1814-1815 gebrekkig was gebleven. Onontbeerlijke voorwaarden voor een constitutionele regering, een Eerste Kamer met erfelijke leden en een ministeriële verantwoordelijkheid, waren niet ingevoerd. Een politieke en constitutionele aristocratie werd zonder opgave van redenen verhinderd. Als oud-lid van de Grondwetscommissie wist Van der Duyn precies wat de reden was: 'de enige reden was dat de koning er niets van wil weten.'⁸⁸

Van Hogendorp en Van der Duyn werden tegenstanders van de koning die zij zelf naar Nederland hadden gehaald. Van Hogendorp verdween door een conflict met Willem I uit het centrum van de macht terwijl Van der Duyn op tactische wijze achter de schermen zijn ideeën ventileerde. Hun kritiek werd verspreid zodra de publieke opinie daar klaar voor was. Gevoed door de oppositionele pers gingen parlementaire afgevaardigden hun gedachten vormen en voorzichtig uiten. C.F. van Maanen, de minister van Justitie en de belangrijkste steunpilaar van koning Willem I, nam op 2 december 1828 een opmerkelijk initiatief. Hij verscheen in de Tweede Kamer om het een en ander recht te zetten over het 'Nederlandsch Staatsregt'. Ongevraagd kwam hij met een lange uiteenzetting over de ministeriële verantwoordelijkheid. Van Maanen vroeg zich openlijk af wat men daarmee bedoelde, om vervolgens te concluderen dat de ministers uitsluitend door de koning waren aangesteld en daarom alleen aan hem verantwoording schuldig waren. 'Aan den Koning, en aan de Koning alleen, zijn mijne ambtgenooten en ik verantwoordelijk voor alles, wat de waarneming onzer ambtspligten betreft. Hij alleen heeft het regt, en is ook alleen in staat om te beoordelen, of wij al dan niet als getrouwe, eerlijke en oprechte dienaren handelen; of wij aan de dure

⁸⁶ *Gedenkschriften van den Graaf van der Duyn van Maasdam*, 118-120.

⁸⁷ *Gedenkschriften van den Graaf van der Duyn van Maasdam*, 133.

⁸⁸ *Gedenkschriften van den Graaf van der Duyn van Maasdam*, 131.

verplichtingen, welke Hij op ons heeft gelegd, met ijver en naarstigheid voldoen; of onze werkzaamheden aan Zijne verwachting al dan niet beantwoorden.⁸⁹

Het exposé van de minister van Justitie werkte contraproductief: er ontstond een stortvloed aan pamfletten en tijdschriftartikelen over de staatkundige betekenis van de ministeriële verantwoordelijkheid en over het eventuele nut daarvan binnen het Nederlandse politieke bestel.⁹⁰ Vervolgens probeerde Willem I zelf de discussie een halt toe te roepen door in een Koninklijke Boodschap op 11 december 1829 aan te geven dat hij niets in zag in de ministeriële verantwoordelijkheid. Dat was volgens hem in strijd met de Grondwet en zou geen ‘wezenlijke en nieuwe waarborg voor ’s volks vrijheid’ opleveren.⁹¹

Veel zin had het niet. In de zuidelijke Nederlanden bleef het niet bij protesten, maar kwam het tot een opstand die leidde tot de stichting van een nieuwe staat. Na een eeuwenlange gescheiden geschiedenis was de centralistische politiek van Willem I een brug te ver. Onder druk van de katholieke clerus zetten duizenden analfabete Vlaamse boeren een kruisje onder een petitie waarin gevraagd werd om vrijheid voor een Franse taal die zij niet eens spraken, voor vrijheid voor een pers die zij niet konden lezen en voor vrijheid van katholiek middelbaar en hoger onderwijs dat zij voorlopig niet zouden gaan genieten. Binnen een licht ontvlambare politieke situatie en met een weinig tactisch optredende koning was het wachten op een incident dat escalerend kon werken. Na het uitbreken van een nieuwe Franse revolutie zorgde een operavoorstelling in Brussel voor een oproer dat snel om zich heen greep. Een Nationaal Congres riep de Belgische onafhankelijkheid uit met een parlementaire monarchie als staatsvorm. De macht van de ‘Koning der Belgen’ werd beperkt met een ministeriële verantwoordelijkheid naar Frans voorbeeld.⁹²

Ook in de noordelijke Nederlanden ging de roep om een ministeriële verantwoordelijkheid en uitbreiding van het kiesrecht binnen en buiten het parlement door. Willem I benoemde een commissie die het nut van een herziening van de Grondwet moest gaan onderzoeken. Veel speelruimte kregen de commissieleden echter niet en de voorstellen kwamen alleen de koning, de ministers en de leden van de Raad van State onder ogen. Een tweede, informele commissie maakte een schets voor een herziene grondwet. De koning stuurde het voorstel door naar Van Maanen en een lid van de Raad van State. Beiden vonden het voorstel te liberaal en raadden Willem I af er iets mee te doen. De pers en de Tweede Kamer mochten er niets van afweten. De documenten werden opgeborgen in een ‘ijzeren kist’ en gedeponerd in het archief van het ministerie van Justitie. Op verzoek van de koning werd het kistje in 1839 geopend: Van Maanen deelde de koning mee dat inhoud niet meer bruikbaar was.⁹³

Een herziening van de Grondwet was echter onafwendbaar. De internationale mogendheden dwongen Willem I tot een wapenstilstand met de nieuwe Belgische staat, maar de obstinate koning eiste in ruil voor de halvering van zijn koninkrijk een goede scheidingsregeling. In afwachting daarvan hield hij zijn leger gemobiliseerd en dit had enorme economische gevolgen. Na een politieke breuk tussen koning en parlement kwam Willem I tegemoet aan de binnenlandse roep om een herziening van de Grondwet. In 1840

⁸⁹ *Handelingen der Staten-Generaal, 1828-1829*. 14de zitting – 2 december 1828. XII, blz. 114.

⁹⁰ Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 252.

⁹¹ Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staats-Courant van Zaterdag 12 December 1829, no. 293: ‘Koninklijke boodschap en ontwerp van wet, ingekomen in de zitting der Tweede Kamer van de Tweede Kamer, van Vrijdag den 11 den 1829’. Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 258.

⁹² Rietbergen & Verschaffel, *Broedertwist*, 20-35. E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780/1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel I 1780-1914* (Amsterdam 1986) 121-131. J.J. Vis, ‘De staatsrechtelijke ruimte van koningin Beatrix’, in: C.A. Tamse (red.), *De stijl van Beatrix. De vrouw en het ambt* (Amsterdam 2005) 27-52, alwaar 28-30.

⁹³ Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 321-326. M.E. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie, 1798-1898*. (Den Haag 1994) 201-203. Van Sas, *Metamorfose van Nederland*, 471.

werden onder meer de jaarlijkse en tienjaarlijkse begrotingen vervangen door tweejaarlijkse begrotingen. Ook uit de invoering van de strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid bleek dat er iets binnen de politieke verhoudingen aan het veranderen was: de hoofden van de ministeriële departementen werden verantwoordelijk voor daden die in strijd waren met de Grondwet of andere wetten. Om duidelijk te maken welke minister daarvoor verantwoordelijk was, dienden koninklijke besluiten en beschikkingen voortaan van een ministerieel contraseign voorzien te zijn. De Hoge Raad kreeg hieromtrent een veroordelingsbevoegdheid. De grondwetsdiscussie van 1839-1840 was in feite één langgerekte motie van wantrouwen tegen Willem I. Bovendien kon zijn huwelijkskeuze voor de Belgische, katholieke gravin Henriëtte d'Oultremont op grote weerstand in de publieke opinie rekenen. Willem I maakte voor zichzelf de balans op en deed afstand van de troon.⁹⁴

In de officiële proclamatie verwees Willem I naar alle 'grote en onophoudelijke zorgen en verdriet' van het verleden. Die 'zorgen en moeilijkheden van het hoog bestuur' bleven zwaar op hem wegen, maar de aanstaande veranderingen in de Grondwet hadden hem in 'ernstige overdenking gebracht'. Hij was tot het besluit gekomen dat hij de 'overige levensdagen, welke God Ons gunnen zal', in rust en 'bevrijd van de zorgen der regering' te willen doorbrengen. 'Eene vaste, krachtige, mannelijke hand, jeugdiger leeftijd, bevrijd van den druk van geklommen jaren, en niet weifelende door vroegere herinneringen' werd 'tot het bestuur van het Koninkrijk' geroepen. De koning dankte zijn 'beminde onderdanen voor menigvuldige blijken van vertrouwen en verknochtheid' die hij ondervonden had en sprak de overtuiging uit dat ook de nieuwe koning zou worden ontvangen met 'liefde en eerbied'.⁹⁵

Slot

Koning Willem I was een gesloten persoonlijkheid waarin Van der Duyn meende 'twee mensen in een ligchaam vereenigd te zien' omdat de Oranjevorst eigenschappen had die elkaar leken uit te sluiten⁹⁶. Van der Duyn en Van Hogendorp voelden zich in de eerste plaats bedrogen door een eigenzinnige vorst. Zelfs Wilhelmina van Pruisen had grote moeite met de persoonlijkheid van haar zoon gehad toen zij hem met een gedegen opvoeding en opleiding voorbereidde op een grootse toekomst als Oranjestadhouder. Deze opleiding was gestoeld op oude precedentes, maar kwam in overleg met Frederik de Grote en toekomstig raadpensionaris Van de Spiegel tot stand. Al vroeg probeerde Wilhelmina van Pruisen Willems karaktervorming te beïnvloeden. Docenten werden gemaand dat het belangrijk was om geen lange preken te houden, maar alleen een kerngerichte boodschap op het juiste moment naar voren te brengen. Docenten moesten vooral niet in discussies met de prins verzeild raken want dat werkte bij hem contraproductief.⁹⁷

De gastheren wensten in 1813 een staatsbestel waarin de goede elementen van de Republiek samenkwamen met een Brits georiënteerde monarchale staatsvorm: er zou een evenwicht moeten komen tussen monarchie, aristocratie van oude adel en in de adelstand verheven regentenpatriciaat en democratie van kiesgerechtigde burgers. Het uiteindelijke ontwerp van de Grondwet en de regeerpraktijk van de Oranjevorst pakten echter anders uit. De nieuwe koning overspeelde ook bij andere personen zijn hand. Na de Belgische scheiding werd een herziening van de Grondwet onvermijdelijk, maar de koning wilde daar niet aan meewerken en liet de kwestie over aan een nieuwe generatie.

⁹⁴ Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 332-334. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie, I*, 203-204. Bornewasser, 'Koning Willem I', 262-270.

⁹⁵ Proclamatie van 7 oktober 1840. *Buitengewone Nederlandsche Staats-courant*, no. 241, 8 oktober 1849. 'Koninkrijk' conform de toenmalige spelling.

⁹⁶ *Gedenkschriften van den Graaf van der Duyn van Maasdam*, 133.

⁹⁷ KHA A32-318. KHA A32-319. KHA A32-322.

In 1848 kwam het evenmin tot een monarchaal stelsel naar Brits model. De weg naar een politieke aristocratie werd zelfs in 1848 afgesneden want, zoals in hoofdstuk 2 nader zal worden uitgewerkt, ontstond er een *clash* tussen verschillende wereldbeelden en tableaux van politieke opvattingen. De Grondwetsherziening van 1848 werd het moment suprême van J.R. Thorbecke, een sociale klimmer uit de middenklasse die weinig met het instituut adel had en vooral weezin koesterde tegen oligarchische praktijken van de politieke elite en Amsterdamse handelselite.⁹⁸ Belangrijke koninklijke prerogatieven uit de Grondwetten van 1814 en 1815 bleven in stand, maar werden grotendeels onschadelijk gemaakt door een nieuw grondwetsartikel: de ministers werden verantwoordelijk voor de politieke daden van de koning. Aan de praktijk van een constitutioneel gefundeerde politieke aristocratie kwam een einde: de ridderschappen werden afgeschaft en de Eerste Kamer werd hervormd. De adel verloor haar politiek-institutionele betekenis, maar bleef een prominent aandeel houden binnen een sociale elite die minstens tot 1914 overheersend was binnen zowel regering als parlement.⁹⁹

Koningin Emma kreeg daardoor te maken met een meervoudige erfenis. Koningin Wilhelmina was in positieve zin erfgenaam van een roemrijke geschiedenis van de Oranjedynastie. Koningin Emma moest haar, met zowel karaktervorming als concrete opleiding, daar in plaatsen om haar een grootse toekomst te geven als leider van het Nederlandse volk. Er was ook een negatieve erfenis: er werd al eeuwen kritisch naar de Oranjes gekeken of zij niet té veel leiderschap vertoonden. Koningin Emma kreeg te maken met een zelfverzekerde notabelenelite waarin een aristocratische basishouding, zowel van adellijke als patricische achtergrond, sterk ontwikkeld was. Ook tijdens het regentschap was een kritische, pamfletachtige pers actief. Het koningschap werd kritisch gevolgd en met de Raad van Voogdij kwam een sociale controle rechtstreeks haar paleis binnen als gevolg van een wettelijk voorschrift dat de voogdijraad de financiële jaarrekening van het koninklijke huishouden en de voordrachten van Wilhelmina's docenten moest goedkeuren. Op haar oude dag klaagde koningin Wilhelmina dat zij 'kind van staat' was geweest. In juridische zin klopte dit niet. De opleiding van stadhouder-koning Willem III was veel meer een politieke aangelegenheid geweest. De getergde opmerking zei echter wel veel over de sfeer waarbinnen zij opgroeide en de druk die koningin Emma gevoeld met hebben.¹⁰⁰

Aan de Leidse historicus Robert Fruin liet koningin Emma in woorden en daden weten een verstandige vrouw te zijn die de nationale Nederlandse geest en het belang van haar dochter diende. Indirect liet zij weten dat zij zich bewust was van een sterke sociale, religieuze en politieke partijgeest en dat zij daarmee rekening wilde houden bij het onderwijs van Wilhelmina. In de geest van de dynastieke politiek van haar aangetrouwde familie wilde zij bovendien een kostbare erfenis behoeden en overdragen aan haar dochter bij meerderjarigheid: een moeizaam verworven koningschap. Een koningschap dat zowel stond voor een hogere adellijke titel dan de Oranjes voor 1815 hadden bezeten als voor de politieke soevereiniteit die de Oranjestadhouders nooit hadden bezeten. Zoals zal blijken in latere hoofdstukken: zij leidde haar dochter zorgvuldig op voor het koningschap en gaf zich daarbij rekenschap van wat de aristocratie daarbij van haar wenste zonder haar eigen doel daarbij uit het oog te verliezen.

Emma's mededelingen aan Robert Fruin, die reeds was ingelicht door de secretaris van de Raad van Voogdij dat de regentes niet om zijn persoon heen zou kunnen, zijn tekenend als zij worden gelegd naast de aantekeningen van de reeds eerder door koningin Emma aangestelde onderwijzer Gedeking. In dit hoofdstuk is daarom op twee verschillende niveaus

⁹⁸ Jan Drentje, *Thorbecke* (Amsterdam 2004) 16-17, 425-426, 451-452.

⁹⁹ Moes, *Onder aristocraten*, passim. Sluiter, 'Erfelijk pluche', 147-164.

¹⁰⁰ Thijs Booy, *Het is stil op Het Loo... Overpeinzingen in memoriam koningin Wilhelmina* (Amsterdam 1963) 27-28. Vgl. Panhuysen, *De Ware Vrijheid*, 363-369.

een verhaal verteld. In een korte introductie is kort geschetst in welke nationalistisch getinte geschiedenis Wilhelmina werd opgeleid. Via kennis van de huidige historische inzichten over de wording van de Nederlandse staat, het tot stand komen van het Koninkrijk der Nederlanden en de eeuwenlange dynastieke politiek van de Oranjes wordt duidelijk waarom Wilhelmina een gekleurde, maar ook kritische opleiding kreeg. Koningin Emma stond voor een inhoudelijk koningschap waarin de eeuwenlang opgebouwde band tussen Nederland en Oranje centraal stond. Koningin Wilhelmina werd al vroeg streng gedisciplineerd opgevoed omdat zij haar roemrijke voorgangers moest gaan evenaren en kreeg een opleiding tot koningin op maat die in het teken van een voortzetting van de Orangistische dynastieke politiek stond.

Koningin Emma was vaak aanwezig bij de geschiedenislessen en liet dictaten opstellen. Uit het turbulente verleden van haar aangetrouwde familie kon de regentes belangrijke lessen trekken om te vermijden dat een herhaling van de geschiedenis kon plaatsvinden: de onderdanen konden mogelijk besluiten dat zij het ook zónder de eigenzinnige Oranjes met hun vorstelijke allures en te autoritair gedrag afkonden. Willem I was, ondanks zijn gedegen en strenge opvoeding, vrijwel gedwongen tot troonsafstand. De Acte van Verlatinghe had bovendien een belangrijk precedent geschapen en kreeg wat betreft contractleer navolging in de Grondwet: er was sprake van een verbond tussen vorst en onderdanen.